

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права**

БУЛІНГ В УКРАЇНІ – КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ

Монографія

Київ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права

Запорожець А.К. МIRONЮК Т.В. Левченко Ю.О.

БУЛІНГ В УКРАЇНІ – КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ

Монографія

Київ

УДК 343.847
ББК Х 628.4
Ж 744

Рецензенти:

О.М. Джужа – доктор юридичних наук, професор

С.І. Мінченко – доктор юридичних наук, с.н.с.

Запорожець А.К., Миронюк Т.В., Левченко Ю.О. Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання / А.К. Запорожець, Т.В. Миронюк; За заг. ред. Ю.О. Левченка Монографія. – Київ.: Вид-во ТОВ «НВП»Інтерсервіс», 2020. – 137 с.

Рекомендовано до друку на з'їзді кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ 07 травня 2020 року (протокол № 17).

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ від 20 травня 2020 року (протокол № 8).

ISBN

У монографії осмислено кримінологічну природу «булінгу» як одну з форм насильства серед дітей, розкрито його причини та наслідки соціального середовища, запропоновано шляхи і заходи запобігання його проявам.

Проаналізовано кожного суб'єкта булінгу та визначено форми булінгу в Україні. Досліджено зарубіжний досвід запобігання булінгу, надано відповідні рекомендації щодо практики його застосування та створення ефективного механізму запобігання булінгу в Україні. Розроблено відповідні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення кримінально-правового захисту особи від булінгу в Україні.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти, психологів, працівників правоохоронних органів, а також усіх, хто цікавиться прикладними питаннями кримінології.

**УДК 343.847
ББК Х 628.4
Ж 744**

© Національна академія внутрішніх справ, 2020

ПЕРЕДМОВА

Насильство в суспільстві – це явище міждисциплінарне, тому є багато різних категорій, що пояснюють насильницьку, агресивну поведінку людей. Кожна з них висвітлює лише власний аспект, обмежений рамками своєї науки.

Насильство серед дітей – складне явище. Воно не має єдиного визначення, однозначного пояснення та конкретних, зручних способів його подолання. Проаналізувавши праці вчених-юристів, можна дійти висновку, що кримінологічних досліджень у даній сфері майже немає, тому для характеристики основних суб'єктів насильства серед дітей є сенс скористатися розробками вчених-соціологів, психологів минулого століття та сучасності.

Питання профілактики булінгу досліджували в своїх працях зарубіжні вчені, зокрема Д. Ольвеус, М. Сольберг, М. Шафер та ін. Проблемі насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі присвятили роботи такі вітчизняні вчені, як О. Барліт, С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов, Я. Сухенко, О. Дроздов, В. Ролінський, С. Стельмах, А. Чернякова, Є. Бафія, Б.С. Братусь, Д.В. Ольшанський, С.В. Землюкова, А. Фройда та ін.

Якщо в світі проблему шкільного цькування почали широко досліджувати з 80-х рр. минулого століття, то увага українських дослідників до цього питання активізувалася лише в останнє десятиліття (перші дослідження в Україні розпочалися лише у 2005 р.). Це пов'язано перш за все з тим, що саме нині булінг серед українських школярів набув значного поширення (або ж, можливо, суспільство частіше почало ставати свідком проявів булінгу внаслідок потрапляння жакливих відео, де діти булять одне одного.). За даними ВООЗ, Україна посідає місце в першій десятці країн Європи за його поширеністю з-поміж 11-15-річних школярів. Невтішні показники змушують замислитися над проблемою всіх, хто може посприяти її вирішенню – батьків, педагогічних працівників, правозахисників, психологів і безперечно, управлінців, які формують політику в галузі освіти. Однак для вироблення ефективних механізмів протидії шкільному цькуванню, необхідно оперувати об'єктивними й

актуальними даними щодо поточної ситуації, пов'язаною з відповідним явищем¹.

Актуальність вивчення булінгу нині обумовлюється тим, що, по-перше, збільшується кількість фіксованих випадків даного явища. Так, за даними західних, а саме норвезьких дослідників, було виявлено, що 12,5 % учнів піддавалися регулярним нападам агресії з боку однолітків кожного дня; 17,2% учнів – один раз на тиждень; 13,7 % учнів – один раз на місяць і 28,9 % учнів – один чи два рази на рік. За даними турецьких дослідників, від 10% до 30% дітей та молоді залучені до процесу булінгу. За даними грецьких досліджень, від 15% до 30% учнів піддаються постійній та систематичній агресії з боку однолітків. За даними британських дослідників, 27% учнів початкової школи та 10% учнів середніх шкіл піддаються знущанням. Згідно з доповіддю Департаменту освіти США, кожна четверта дитина від 12 до 18 років була жертвою булінгу за останній рік. За результатами дослідження, проведеного для UNICEF в Україні, з булінгом зіткнулися 89 % школярів. Наприклад, наприкінці листопада 2017 року в Українському інституті дослідження екстремізму встановили, що з проявами булінгу в Україні стикаються 8 із 10 дітей².

Водночас попит суспільства на вирішення цього питання великий. За даними моніторингу Інституту модернізації змісту освіти, фахівці його психологічної служби у 2018–2019 роках ухвалили понад 86 тисяч запитів від учасників освітнього процесу щодо протидії булінгу в закладах освіти. Зокрема, від батьків надійшло 27 772 звернень, від педагогічних працівників – 23 108, від дітей – 30 178, від інших зацікавлених осіб – 5 490 звернень³.

Булінг – фактично зменшена копія терористичного акту. 3

---

¹ Булінг: завнішність, поведінка, успіхи та статки родини – можуть стати причинами цькування дитини. *Вінниця Ок. Всі новини Вінниці* : [сайт]. URL: <http://vinnitsaok.com.ua/archives/911830>

² Tansing E. The Types of Bulling in Turkish Primary Schools. *Georgian Electronic Scientific Journal Education science and Psychology*. 2007. №1 (10). P. 12–18.

³ Пів року боротьби з цькуванням у школах – підсумки експерта. *Zmina* : [сайт]. URL: https://zmina.info/archicles/pivroku_borotbi_z_bullibgom_u_shkolah_padsutki_eksperta/

одного боку, переслідувач пресує жертву, а з іншого боку, він дає сигнал усім свідкам, усьому класові про те, що він тут головний. Більшість батьків переконані, що насилля їхньої дитини не торкнеться, однак результати досліджень неблаганні: 80% школярів прямо або опоросередковано залучені до булінгу. 10 % українських дітей стають постійними жертвами, тобто це ті, на яких спрямовується вся увага класу. Кожна четверта дитина стає жертвою, кожна п'ята – цькує.

Лише на початку 2019 року в українському правовому полі з'явилося визначення «булінг», запроваджене в так званому антибулінговому законодавстві. Умовно цей закон складається з двох частин – покарання та профілактики¹.

Так, у грудні 2018 року, набув чинності Закон про протидію боулінгу, який визначає не тільки саме поняття «булінг» як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному та сексуальному насильстві проти неповнолітньої особи, а й запроваджує адміністративну відповідальність за нього ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення².

У Законі передбачено визначення Булінгу (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка) (цькування), під яким розуміється діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Законом також визначено механізми протидії цькуванню,

---

¹ Пазічук А. Пів року боротьби з цькуванням у школах – підсумки експерта. *Громадський простір* : [сайт]. URL: <https://www.prostir.ua/?news=piv-roku-borotby-z-tskuvannjam-u-shkolah-pidsumky-eksperta>

² Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. додаток до № 51. Ст. Ст. 173-4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

зокрема покладання на засновника закладу освіти здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу; на керівника закладу освіти – затвердження та оприлюднення на своїх веб-сайтах плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу, а також забезпечення відкритого доступу до правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти. Також законом передбачається порядок подання та розгляду заяв про випадки булінгу від здобувачів освіти, їх батьків та інших осіб; прописується процедура видання рішення про проведення розслідування. Окрім цього, змінами до статті 73 Закону України «Про освіту» освітньому омбудсмену надається право на здійснення перевірки заяв про випадки булінгу в закладі освіти та на отримання інформації від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки щодо загального числа випадків булінгу у закладах освіти¹.

Дані заходи є цілком логічною та необхідною реакцією держави щодо запобігання такому вкрай небезпечному суспільному явищу, враховуючи зазначені тенденції в Україні.

Разом з тим, за період дії Закону щодо протидії булінгу № 2657-VIII суди розглянули 316 справ про булінг (станом на 09.12.2019 р.), з яких у 123 справах (40%) винесено рішення про накладення стягнення:

- у 103 випадках (84%) – штраф (в переважній частині випадків вчинення булінгу, а саме у 58%, до відповідальності притягують матір школяра (школярки), який вчинив булінг, і у 13% – батька);

- у 10 випадках (8%) – громадські роботи (які на думку суддів рідко призначаються, оскільки не є ефективними);

- у 9 випадках – попередження, яке не передбачено в санкції статті;

- у 1 випадку – зобов'язання публічно вибачитися².

---

¹ Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки Україна та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.

² Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

Окрім того, 88 справ (28% від загальної кількості) відправлено на доопрацювання до органів Національної поліції, 84 справи (26%) було закрито за відсутністю складу правопорушення або у зв'язку зі спливом строку позовної давності, у 21 справі (6%) суд обмежився усним зауваженням¹.

На нашу думку, зазначені цифри вказують на проблемні моменти впровадження Закону. Майже кожна третя справа відправляється на доопрацювання до органів поліції, що свідчить про неналежний рівень знань положень законодавства представниками правоохоронних органів. Серед підстав повернення справ найпоширенішими є застосування поліцейськими тогорічних практик складання адмінматеріалів відповідно до ст. 184 КУпАП (Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей), не враховуючи положень нової спеціальної ст. 173-4 КУпАП «Булінг» (цькування) учасника освітнього процесу), яка регламентує відповідальність батьків за вчинення булінгу їхніми дітьми, що не досягли 16 років.

За даними Національної поліції України, за 2019 рік виявлено 344 адміністративних правопорушень, передбачених ст. 173-4 КУпАП²

З огляду на наявну в Україні практику притягнення до кримінальної відповідальності, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Також, як показує практика, за дії дітей-булерів притягують до відповідальності їхніх батьків за ч. 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей», відповідно до якої вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення

---

1 Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

2 Національна поліція : [сайт]. URL: <https://www.npu.gov.ua/>

штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Але сплата штрафу батьками дитини не є покаранням для самої дитини, і навряд чи є поштовхом для її перевиховання. Не можна проконтролювати й те, чи провели батьки зі своєю дитиною хоч якусь виховну бесіду або, можливо, звернулися за допомогою до психолога¹.

Отже, на сьогодні вітчизняні наукові дослідження та законодавство з протидії цькуванню проходить етап свого становлення. І не дивлячись на позитивні законодавчі зміни, за статистичними даними та даними різних досліджень, кількість їх не зменшується.

Водночас, шкільні психологи звертають увагу на те, що покарання не завжди спрацьовує при вирішенні зазначеної проблеми, оскільки булер може просто затаїти образу та помститися пізніше. У зв'язку з цим, виникає проблема булінгу поза навчальним закладом, яка фактично випадає зі сфери дії закону. Відтак, цькування дітей поза межами шкільного подвір'я також повинно бути в фокусі відповідних інстанцій та не залишатися безкарним.

Українські правознавці зазначають важливість самого факту прийняття закону та виокремлення в законодавстві поняття «булінг» як виду правопорушення, вказуючи разом з цим на ряд нюансів, що можуть ускладнювати процедуру притягнення до відповідальності. У зв'язку з тим, що булінг є кваліфікованим правопорушенням і згідно з законом означає не просто застосування насилля, а як застосування насилля (фізичного або психологічного) з метою підпорядкування жертви своїм інтересам, на суді доведеться доводити не тільки факт насильства, а й те, що воно було скоєне з метою контролю однієї дитини над іншою².

Також, як зазначають практичні працівники органів

---

¹ Юрисконсульт : народный правовой портал : [сайт]. URL: <https://legalexpert.in.ua/>

² Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки Україна та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.

Національної поліції, існують проблеми щодо доведення факту правопорушення за ст. 173-4 КУпАП в судах, оскільки його складовою є систематичність вчинення, що фактично не має можливості фіксації. Оскільки повідомлення про його вчинення надходять вже по факту виявлення. Відповідно до даних статистики судової влади станом на 03.12.2019 року, із 310 справ, які надійшли до судів, прийняті рішення в 122 справах. 84 справи відправлені на доопрацювання до органів поліції та 84 справи були закриті за відсутністю складу правопорушення або у зв'язку зі спливом строку позовної давності. У 20 справах суд обмежився унім зауваженням ¹.

Окрім того, багато нарікань до змісту протоколів, які є одними з найважливіших доказів, що досліджує суд. Суть адміністративного правопорушення викладається загально, без конкретизації об'єктивних ознак складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП. Зокрема в протоколах не зазначається, які саме насильницькі дії були вчинені порушником стосовно потерпілого, які наслідки викликали вказані дії у потерпілого та чи були вони взагалі, чи мало діяння систематичний характер, якщо так, то в який період часу, з конкретною вказівкою на час кожної події тощо.²

Закриття майже кожної четвертої справи у зв'язку з відсутністю складу правопорушення або спливом строку позовної давності також у більшості випадків є індикатором неналежного рівня кваліфікації представників правоохоронних органів, які займаються розслідуванням відповідних справ.

Поширеною підставою закриття справ є відсутність будь-яких належних та допустимих доказів, які підтверджували б факт вчинення особами булінгу. Відсутність події та складу адміністративного правопорушення виключають провадження у справі, тому воно

---

¹ Судова влада України : [сайт]. URL: <https://court.gov.ua/>

² Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

підлягає закриттю¹.

Загалом, цю статистику судових рішень не можна вважати особливо показовою. По-перше, вона не враховує рішення, прийняті судами у справах щодо невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП). Під час розгляду таких справ, вирішуючи питання притягнення до відповідальності батьків, суд часто досліджує питання про те, чи не вчиняли булінгу їхні діти. Не знаходячи якихось обов'язкових ознак (наприклад, систематичності), суд приймає рішення відповідно до ст. 184 КУпАП².

По-друге, зважаючи на невелику кількість розглянутих справ, звертаємо увагу, що ця цифра насправді не має бути великою. Адже в ситуації з булінгом основні зусилля мають бути спрямовані на профілактику цього явища. Передбачена Законом відповідальність за булінг насамперед відіграє профілактичну функцію, вже потім — каральну.

Саме у сфері профілактики булінгу вбачається найбільше проблемних моментів застосування Закону. Найболючішими серед них є такі: відсутність підзаконних нормативних актів; відсутність загальнодержавних антибулінгових профілактичних програм; відсутність в закладах освіти психологів, соціальних педагогів або їх надмірна завантаженість; незнання куди звертатися за юридичною допомогою; протистояння школи та батьків, замість кооперації та координації зусиль, у питаннях протидії булінгу; слабка взаємодія закладів освіти з органами поліції та іншими органами влади; відсутність системної роботи щодо подолання проявів булінгу та домашнього насильства³.

---

¹ Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81420676>, <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82689542>

² Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85818548>, <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85817655>

³ Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshе/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-buling.html>

Для забезпечення реалізації Закону щодо протидії булінгу ще навесні потрібно було розробити та затвердити низку підзаконних нормативних актів (план заходів), спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, порядок реагування на випадки булінгу (цькування) та порядок застосування заходів виховного впливу. Проекти цих документів були розроблені та 01.04.2019 р. оприлюднені на сайті Міністерства освіти та науки для громадського обговорення.

На жаль, тривала процедура погодження документів і зміна уряду суттєво вплинули на час їх затвердження. За інформацією Міністерства освіти та науки, найближчим часом відповідний наказ буде затверджений, тривають завершальні реєстраційні дії.

Відсутність указаних підзаконних нормативних актів значно ускладнювала процес реалізації Закону, який окреслює лише загальні засади регулювання відповідних відносин. Отже, у закладів освіти виникало безліч запитань щодо формування планів антибулінгових заходів, виявлення випадків булінгу, інформування про них, порядку формування, функціонування та повноважень комісії з розгляду випадків булінгу в закладах освіти тощо. Сподіваємося нарешті побачити ці довгоочікувані документи для забезпечення належної реалізації норм Закону.

Також надзвичайно болючою є проблема відсутності в Україні загальнодержавних антибулінгових профілактичних програм. У зв'язку з цим профілактична робота, яка повинна бути «серцем» протидії булінгу, в більшості закладів освіти має суто формальний характер. Відсутність системних навчальних програм для вчителів, дітей та батьків, спрямованих на вироблення компетентностей та навичок ненасильницької поведінки, підвищення рівня емоційного інтелекту, зводить нанівець всю роботу з протидії булінгу. Добре, що у нас вже навіть діти знають, що таке булінг (цькування), який він травматичний для всіх учасників. Погано, що лише від цих знань ситуація не покращується, оскільки у переважній більшості учасників освітнього

процесу відсутні головні знання та навички — що робити, щоб не було булінгу¹.

На нашу думку, для ефективності запобігання та протидії булінгу в Україні, слід продовжувати вирішення питань в даному напрямку на законодавчому рівні. Слід впровадити трьохрівневу систему заходів його запобігання та кримінальної відповідальності. Окрім цього, необхідною умовою запобігання булінгу є підготовка педагогів та психологів до роботи з булінгом у середній загальноосвітній школі з обов'язковим залученням психологічних служб, органів управління освітою, членів громади, церкви, правоохоронних органів.

---

¹ Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

Розділ 1. ПОНЯТТЯ БУЛІНГУ ЯК ФОРМИ НАСИЛЬСТВА

1.1. Поняття булінгу, його соціальна та правова природа

Процес виникнення насильства має давню історію, що починається від часу появи людини і суспільства, майнових класів і держав. Як свідчать оповіді плач Єремії та закони Шумерів, діти зазнавали різних форм насильства ще в Стародавньому Сході. Так, вбивство новонародженого розглядалося як єдине рішення щодо зменшення кількості дітей. Сьогодні цей акт насильства вважається злочином, проте в період виникнення та існування рабовласницької формації це був звичний метод профілактики високої народжуваності шляхом фізичного знищення беззахисної істоти¹.

У різних галузях знань увага зосереджується на різних аспектах насильства. Так, юриспруденція акцентує увагу на порушенні правових норм, соціологія виявляє причини і поширеність насильства, як соціальної девіації і визначає його як явище дискримінації особи і сім'ї, утиск або обмеження їх прав і свобод. З економічної точки зору насильство можна розглядати як незаконну дію, яка приносить значно більший прибуток, ніж законні види діяльності в тій або іншій сфері. У філософії насильство визначається як застосування сили або загроза її застосування, як зведення сили в закон людських відносин.

Серед типів насильства виділяють: насильство індивідуальне і колективне; явне і неявне (приховане); реальне й уявне; одноразове, багаторазове, що триває протягом років і т.п.

Отже, поняття «насильство» розглядається вченими різних галузей знань по-різному: від вузького поняття – нанесення фізичної шкоди іншій особі до всеосяжної категорії – утиск прав людини. Насильство може проявлятися в різних формах: від нав'язування прізвиська і образливого погляду до вбивства. Одиниці вимірювання насильства немає, проте масштаби його зростають. Воно має

---

¹ Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. München, 2007. 74 p.

універсальний характер. Його об'єктом може стати будь-яка людина і будь-яка сім'я, незалежно від їх соціального стану, рівня життя, місця проживання.

Дослідження проблеми такої форми насильства як булінгу розпочались відносно нещодавно, у 60-70-і роки ХХ століття, коли суспільство замислилося над існуванням зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі й тим, як людина виховується, зростає та навчається протягом шкільних років, почало усвідомлювати важливість вивчення причин і наслідків цього явища, щоб у результаті мати важелі впливу та контролю над ситуацією. Дослідження доводять, що булінг можна вважати першим кроком до справжнього насильства і злочинної поведінки. Так, 60 % із тих, кого було визначено як кривдника в 6-9 класах, мали хоча б одну судимість у віці до 24 років, а 35-40 % - три або більше серйозних злочинів при досягненні 25-річного віку¹.

Насильницькі дії, незалежно від видів і форм прояву, можуть бути одноразовими чи регулярно повторюватися. Проте коли насилля має систематичний характер і переслідує мету закріпити владу й авторитет за рахунок приниження й знецінення іншої особи в її власних очах і очах оточуючих, то для позначення цього явища використовують поняття «булінг».

Перша згадка про насилля в дитячому колективі сягає ще ХVI століття, а перша наукова публікація про булінг з'явилась більше ста років тому – у 1905 році².

Феномен шкільного насильства, або булінгу, як самостійний об'єкт наукового дослідження, вперше з'явився в наукових працях скандинавських учених, що присвячені вивченню природи цькування,

---

¹ Sampson Rana. Bullying in schools. Problemoriented guides for police, problem-oriented guide series, guide 12. U.S. Department of Justice. Office of Community Oriented Policing Services, 2008. P. 49.

² Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. – 2016. 34 с. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D0%96%D0%B5%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>

опису видів, форм і циклу насильства, а також розробці комплексу заходів із запобігання й зниження його розповсюдженості.

Сам термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully». Відповідно до Кембриджського словника англійської мови, дієслово «to bully» має наступне значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій»¹. Оксфордський словник визначає дієслово «to bully» як «прагнути завдати шкоду, залякати або примусити до небажаної дії уразливу особу або особу, яка сприймається як така»². Українською мовою цей термін перекладається як «залякування», «цькування». Характерною ознакою булінгу є систематичні акти знущання з боку однієї особи чи групи осіб з індивіда, який не може себе захистити.

Булінг є явищем інтернаціональним і досліджується вченими багатьох країн: Америки, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та інших. Як зазначає відомий російський науковець І. Кон, за останні 20 років «булінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних, кримінологічних і правових проблем³.

Але в Україні проблема булінгу лише починає вивчатися. Вітчизняні дослідження, як правило, здійснюються у напрямку педагогіки й психології та ґрунтуються на закордонних розробках теорії булінгу.

У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено багато визначень цього явища. Х. Лейманн визначає булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, як правило не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого

---

¹ Meaning of «bully» in the English Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>

² Main definition of bully in English. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>

³ British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education. 1998. 15 p.

періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпомічності і виключення з групи»¹.

О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною².

В. Пономарьов та О. Ожйова, досліджуючи феномен булінгу, зазначають, що така агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному або комбінованому (фізичному і психологічному) насильстві. Крім того, О. Ожйова вказує, що такі дії вчиняються з певною особливою метою³.

Т. Доукіна розуміє булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу⁴.

Девід А. Лейн визначив поняття «булінг» як тривале фізичне або психічне насильство з боку одного індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації⁵.

Норвезький психолог Д. Ольвеус у 1993 році опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим, - це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили⁶.

Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є

---

¹ Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge. 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>

² Мороз О. А. Особенности буллинга и моббинга в России. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262–263.

³ Пономарёв В. И. Исследования акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3. С. 126..

⁴ Докунина Т. В. Буллинг – травля в школе. *Беларуская організація врачэй* : [сайт]. URL: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bullying-v-shkolah/index.htm.

⁵ Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). *ZipSites.ru* : бесплат. електрон. интернет-б-ка. URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=414>

⁶ Olweus D. *Bullying at school: what we know what we can do*. 1993. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.

емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця зазначає, що булінг – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини. При цьому булінг не є порушенням закону, адже в кримінальному кодексі, як правило, немає закону, згідно якого така поведінка карається.

На думку А. Король, усі дії, які утворюють булінг, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

1) дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо;

2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи;

3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання¹.

За ознакою усвідомленості власних дій булінг можна поділити на:

- усвідомлений, тобто особа, яка вчиняє насильство розуміє серйозність своїх дій і їх наслідки;

- неусвідомлений, коли особа не сприймає свої дії як насильницькі, а вважає їх жартами або грою.

Пропонуємо поділити булінг за кількістю учасників:

- одноособове (індивідуальне), коли булером є одна особа;

- групове, коли акти насильства здійснюються двома особами і більше (колективом).

Також булінг може виявлятися у багатьох формах. Він може бути:

• фізичним – завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності;

• словесним – обзивання, глузування або висловлювання, якими ображається стать, раса або сексуальна орієнтація;

---

¹ Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.

- соціальним – виключення інших із групи чи розповсюдження пліток або чуток;
- в письмовій формі – написання записок або знаків, що є болючими чи образливими;
- електронним (загальновідомий як кібербулінг) – розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів (наприклад, надсилання СМС) і сайтів соціальних мереж.

З цього ракурсу булінг поділяють залежно від середовища, де відбувається насильство: реальне та віртуальне.

Кібербулінг (відноситься до віртуального виду насильства) - це електронне повідомлення, яке:

- використовується, щоб вивести з рівноваги, залякати або збентежити іншу особу;
- використовує електронну пошту, мобільні телефони, СМС і сайти соціальних мереж для залякування, настирного приставання, збентеження, соціального виключення і нанесення шкоди репутації і дружнім стосункам;
- включає приниження, образи і також може передбачати розповсюдження чуток, розкриття приватної інформації, фотографій або відео, або містити погрози завдати шкоду;
- завжди є агресивним і болючим¹.

Американки Робін Ковальські, С'юзан Лімбер і Патріція Агатстон пропонують більш деталізовану характеристику кібербулінгу, виділяючи вісім типів такої поведінки²:

- перепалки, або флеймінг – обмін короткими гнівними й запальними репліками, використовуючи комунікаційні технології;
- нападки, постійні виснажливі атаки – найчастіше у вигляді повторюваних образливих повідомлень, спрямованих на жертву;

---

¹ Булінг - ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2013. **С. 3.**

² Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.

- обмовлення, зведення наклепів – розповсюдження принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій;

- самознавство – булер позиціонує себе як жертву, використовуючи її пароль доступу до її акаунта в соціальних мережах, блогу, пошти тощо, а потім здійснює негативну комунікацію;

- ошуканство – отримання персональної інформації в міжособовій комунікації й передача її (текстів, фото, відео) в публічну зону Інтернету;

- відчуження (остракізм), ізоляція – виключення із групи, яке наражає на серйозні емоційні негаразди, аж до повного емоційного руйнування дитини;

- кіберпереслідування – це дії з прихованого вистежування переслідуваних, зазвичай зроблені нишком, анонімно, з метою організації злочинних дій на кшталт спроб згвалтування, фізичного насильства, побиття;

- хепіслепінг – будь-які відеоролики, у яких записані реальні напади.

Слід зазначити, що цей вид цькування небезпечний ще й тим, що дорослі (батьки, вчителі та ін.) найчастіше не можуть надати адекватної допомоги, оскільки не володіють досвідом і знаннями щодо вказаної комунікації в кіберпросторі. Тому діти в більшості випадків не звертаються за допомогою до дорослих.

Наприклад, із повідомлень ТСН: школярка наклала на себе руки через цькування у соцмережі (Закарпаття, 11 квітня 2012 року, 07:40). Дівчинка близько місяця терпіла знущання однолітків на сторінці, яку створили від її імені, а потім скоїла самогубство. Батьки, які не користуються Інтернетом, про те, що над дитиною знущалися, довідалися лише після того, як вона наклала на себе руки. Мати 14-річної Аліни припускає, що образлива сторінка в соціальній мережі від імені її доньки з'явилася на початку березня. «Її фотографували так, що зрозуміло, що вона то не бачила: у дворі школи, коли вона йде, або сидить за партою і слухає музику в навушниках. Фото діти підписували вульгарно», - розповіла мати Алла Фіцай. Про те, що її дитину цькували в мережі, Аллі розповіли родичі.

У школах провінції Онтаріо від директорів вимагається

реагувати на випадки кібербулінгу, якщо це впливає на атмосферу в школі. Тобто, якщо учень є жертвою булінгу і є збентеженим через розсилання електронного повідомлення про нього чи неї іншим учням школи, такий учень може не захотіти надалі відвідувати школу. Тому, на нашу думку, булінг є неприпустимим незалежно від форми прояву.

Булінг проявляється через різні форми насильства, які вчиняються систематично стосовно однієї і тієї ж особи.

Це можуть бути прояви:

1) Фізичного насильства, що включає штовхання, зачіпання, підніжки, бійки, стусани, ляпаси, удари та інші дії, які завдають біль і тілесні ушкодження тощо.

Наприклад, підлітки повсякчас очікували школяра на подвір'ї закладу освіти та били через зависокі, на їхню думку, досягнення в навчанні.

2) Психологічного насильства, що включає образи, поширення неправдивих чуток, глузування, залякування, ізоляцію, ігнорування, бойкот, відмову від спілкування, погрози, маніпуляції, шантаж. Наприклад, група дівчаток у класі обговорює вечірку у вихідні та обмінюється фотографіями, не звертаючи при цьому ніякої уваги на одну дівчинку, яку діти вирішили не запрошувати, вдаючи, що її не існує. Таке ігнорування повторюється щоразу.

3) Економічного насильства, що включає дрібні крадіжки, пошкодження або знищення особистих речей, вимагання грошей, їжі. Наприклад, дванадцятирічного хлопчика останнім часом постійно ображають однокласники. Вони забирають у нього гроші та змушують кожного дня просити ці гроші. Він дуже боїться про це розповісти комусь, тому що старші діти йому сказали, якщо він кому-небудь про це скаже, то вони його поб'ють.

4) Сексуального насильства, що включає образливі жести, висловлювання, прізвиська, жарти, погрози, поширення чуток, обмацування сексуального (інтимного) характеру та/або змісту тощо. Наприклад, учень 6-го класу постійно вживає слова із сексуальним підтекстом, показує при дітях та вчителях імітації дій сексуального

характеру, повторює ці дії по відношенню до однокласників¹.

Ми вважаємо, що булінг має місце тоді, коли існує дисбаланс сил між людьми. «Дисбаланс» може означати, що один з учнів є старшим за віком, належить до іншої раси або має більше друзів, ніж інший.

Варто зазначити, що булінг в освітньому середовищі відбувається не тільки між учнями/ученицями. Специфічною проблемою у освітньому середовищі є булінг з боку вчителів по відношенню до учнів або батьків. Такий булінг може проявлятися через систематичні дії: не обґрунтоване заниження оцінок, систематичне ігнорування думки учня або його дій, вішання ярликів на учнів, принизливі слова, залякування. Іноді об'єктом такого булінгу (цькування) може бути весь клас або група, а іноді учні підпадають під булінг з боку одразу декількох учителів. Таку форму поведінки вчителя можуть наслідувати й інші учні, що переростає у колективний булінг жертви.

Булінг розвивається за певною схемою і має декілька фаз розвитку, які можна зобразити як «Драбину булінгу» (див. рис. 1)^{2 3}.

Кожна сходинка цієї драбини відповідає певному етапу розвитку булінгу, емоційному стану жертви та певним діям кривдника.

Попередня фаза булінгу – це виникнення булінг-спільноти. У цій фазі відбувається ідентифікація мішені булінгу (1), тобто виявляється учень, який має певні відмінності від інших – сприймається як той, хто не відповідає загальноприйнятим нормам або «не такий як інші». Однією з причин початкового булінгу можуть бути слабкі соціальні вміння і навички дітей, коли вони не вміють

---

¹ Тілікіна Н. В. *Форми та види булінгу (цькування)*. Лекція 2. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники*. 2019. С. 5–7. URL: https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset/v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/МОДУЛЬ-1_Булінг-як-явище_конспект.pdf

² *Спираль булінга. Психологія* : [сайт]. URL: <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html>

³ The Stages of Bullying. 2019. URL: <https://learn.truesport.org/stages-of-bullying>

домовлятися, просити допомоги, ділитися думками, чи тим, що їх тривожить, розпізнавати свої почуття та стани інших дітей через міміку, жести, інтонації. Важливо, що для формування булінгу потрібне схвалення або мовчазна підтримка дій булера іншими – спостерігачами.

Приєднання спостерігачів до цькування формує так зване «коло булінгу», яке поглиблює булінг, зменшуючи під груповим тиском співпереживання жертві (пригнічення емпатії) і погіршує стан жертви. Потім виникає сварка або конфлікт (2). У класі відбуваються поодинокі явища, після яких все повертається до норми. Через певний час у класі повторюються схожі випадки – повторення жорстоких дій (3), коли стає помітним, як розподілено владу серед учнів у класі. Внаслідок цього спостерігається самозахист сторін булінгу (цькування) (4). Не залежно від ролі, в якій знаходиться кожен з учасників булінгу, кожен намагається себе захистити: кривдник – нападами, жертва – замкнутістю в собі, втечею від реальності, демонструє пасивну поведінку, не чинить спротиву нападам і знущанню. Саме відсутність спротиву жертви внаслідок слабого розвитку соціальних умінь робить для нападника жертву зручною для реалізації викривлених способів самоствердження через домінування та приниження.

Друга фаза – це фаза власне булінгу. Ця фаза включає, поперше, навмисні (свідомі) загрози з боку кривдника (5) – посилюються напади проти одного учня/учениці. Використовується будь-яка можливість познущатись. По-друге, спостерігається зростання невпевненості в собі жертви – це коли мішень булінгу все більше відчуває невпевненість у собі. Про те, від чого учень-жертва/учениця-жертва страждає, він/вона нікому не розповідає. Після другої фази булінгу відбувається «переломом» жертви, коли учень або учениця, які піддалися цькуванню, перестають чинити опір і наступає третя фаза булінгу – пікова фаза. У цій фазі статус мішені (жертви) за учнем/ученицею закріплюється, починається самобічування. Відбувається ізоляція жертви (7) – булінг переходить з активної форми в пасивну, тобто прояви булінгу стають менш помітними.

Наступним етапом стає саморуйнування жертви (8) – зовнішня ситуація в класі (групі) виглядає спокійно, явних конфліктів або сварок немає, але в жертви булінгу розвивається тривалий стрес.

Четверта фаза булінгу – найвища фаза, коли починається виключення жертви (9) зі шкільного колективу, жертва булінгу може почати пропускати навчальні заняття. На цьому етапі кривдник переслідує тільки одну мету – щоб його жертва покинула його клас (групу), заклад освіти. Наслідком цього стає «хвороба» жертви (10), яка проявляється найчастіше поза закладом освіти (психічні розлади, тривожність, фізичне нездужання психосоматичного походження тощо). Проте булінг може відбуватися й за іншою схемою – не включаючи певні стадії цього процесу. Втручання або переривання цього процесу можливе на будь-якій зі сходинок, тому важливо вчасно розпізнати булінг та зупинити цей процес на ранніх стадіях, коли ситуація не дійшла до найвищої сходинок¹.

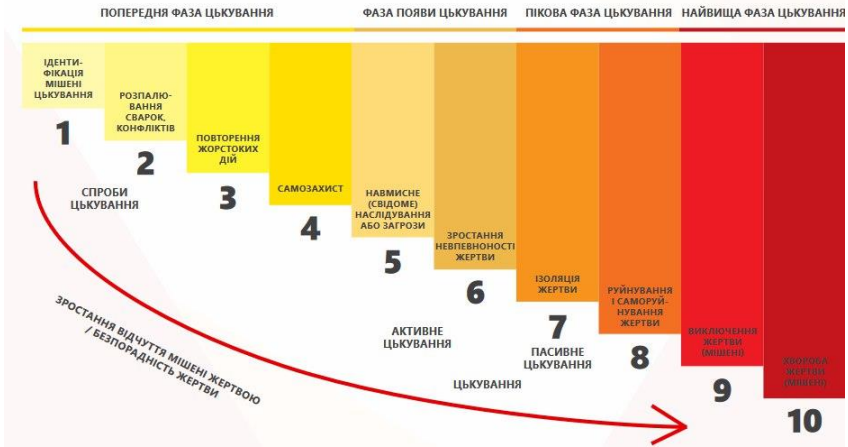
Існує ще й інше поняття – мобінг, яке науковці трактують по-різному. Прихильники першого підходу вважають мобінгом дії менш радикальні, ніж булінг: такі, як непристойні жарти, плітки. Прибічники другого підходу виходять із кількісного показника безпосередніх «переслідувачів», називаючи мобінгом саме групові дії, в той час як термін «булінг», на їх думку, може вживатися більш широко по відношенню до нападів будь-якого характеру².

---

¹ Тілікіна Н. В. Булінг (цькування) в закладі освіти як явище. Лекція 1. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники.* 2019. С. 2–4. URL: https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block.82.pdf

² Лзйн Д. А. Школьная травля (буллинг). *ZipSites.ru* : бесплат. електрон. интернет-б-ка. URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=414>

Рис. 1 Драбина

Мобінг може здійснюватися не лише стосовно учасників освітнього процесу, а й на робочому місці.

Мобінг (від англ. mob – юрба) – систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування співробітника у колективі, зазвичай з метою його звільнення. Цей термін виник на початку 1980-х років завдяки психологу і медику, доктору Ханцу Лейману, який провів дослідження цього явища на робочих місцях у Швеції.

Відомі випадки, коли співробітники свідомо пошкоджували майно своєї жертви, викидали її документи, ховали речі, псували техніку, видаляли потрібні файли, фізично переслідували в робочий та позаробочий час (у тому числі по телефону), сексуально переслідували. Нерідко жертвами мобінгу стають молоді фахівці, які щойно прийшли на роботу в новий колектив. Такими ж жертвами можуть стати і працівники передпенсійного віку. Мобінг трапляється не тільки у приватних структурах, але і в державному секторі. Виявлено, що чим більший стаж державної служби, тим більший ризик застосування мобінгу з боку безпосереднього керівника, що найчастіше проявляється як надмірне завантаження роботою у порівнянні з іншими працівниками та/або доручення завдань, які не

відповідають рівню компетенції. Також керівник частіше застосовує мобінг до жінок, ніж до чоловіків.

Існують такі різновиди мобінгу:

1) Вертикальний мобінг – колектив іде війною проти керівника, або ж начальник цькує працівника, який йому не подобається (босинг – від англ. boss).

2) Горизонтальний передбачає цькування колективом одного з працівників.

3) Змішаний мобінг – коли цькують і по вертикалі, і по горизонталі. Образливі слова, ігнорування, непристойні жарти та коментарі, надмірна прискіпливість, бойкоти, небажання давати інформацію, цькування перед усім колективом, доноси, плітки – це «легкі» прояви мобінгу.

Звертаємо увагу, що мобінг може бути свідомий (навмисний) і несвідомий (стихийний).

Свідомий — це цілеспрямовані дії, котрі мають конкретну, чітко сформульовану мету: створити людині такі умови, аби вона звільнилася із займаної посади. В такому випадку найчастіше йдеться про корисливі мотиви — обійняти чийсь посаду, провести на неї когось зі «своїх», вислужитися перед начальством.

Несвідомий — це коли людина не усвідомлює, що займається цькуванням. Просто хтось із колег викликає у неї постійне роздратування, що накопичується і вже просто проривається назовні.

Мобінг може бути латентний і відкритий, індивідуальний і груповий. А ще хронічний, або самовідроджуваний — коли, виживши одного колегу і трохи понудьгувавши, «колективчик» береться за нову жертву. Так само може поводитися «серійний булер-кілер» (який найчастіше трапляється серед керівників відділів), який «мочить» жертву за жертвою. Нерідко трапляються булери-вампири. Їх цікавить переважно процес — «попити кривці», а зовсім не результат у вигляді звільнення колеги чи підлеглого. Основні способи виживання людини з роботи дуже різні: відмова в допомозі та спілкуванні; ігнорування прохань; негласний бойкот; припинення ділових контактів; провокування стресових ситуацій; різного роду приниження. Ті, хто

займається мобінгом, регулярно ставлять під сумнів професійну компетентність колеги; ігнорують його успіхи; за його досягнення хвалять інших; сприяють, аби працівник був навантажений особисто йому неприємними обов'язками тощо. Не менш дієвими є й усілякого роду дрібні капості: переплутати папери; видалити потрібні файли; зіпсувати техніку; «заморити» улюблені квіточки; розпустити плітки, що ганьблять людину; не покликати до телефону; не передати важливу інформацію; зробити об'єктом глузувань або двозначних жартів.

Унаслідок цькування на роботі може виникнути відчуття соціальної неповноцінності; захворювань на нервовому ґрунті; проблем зі сном; нервових зривів; депресивних станів; інфарктів і навіть самогубства. Жакхливе відчуття «всі проти мене» руйнує психіку людини, фатально впливає на її самооцінку. Працівник починає сумніватися в собі, своїй компетентності і здатності знайти порозуміння з іншими людьми. Найпарадоксальніше, що людина, котру піддають систематичному цькуванню, інколи затято не хоче йти з роботи. Боротьба заради боротьби призводить до зсувів у психіці: прагнення «перемогти» глобалізується і перетворюється на супермету. В людини виникає ілюзія, що вона більше ніколи не зможе знайти собі «місце під сонцем». У жертви мобінгу може розвинути підозріливість на межі параної, коли рядові і навіть рутинні негаразди та збої в робочому процесі починають здаватися підступами ворогів, а в невинному зауваженні вчуваються іронія, сарказм і прихована критика. Виснаження нервової системи неминуче позначається на якості роботи.

Таким чином, на момент звільнення ні в кого не виникає сумніву в правомірності такого фіналу. Тривалий час по тому людина все ще може перебувати у стані посттравматичного стресу. А набута невпевненість у собі згодом може серйозно нашкодити на новому робочому місці і вплинути на подальшу долю. У цій тривалій психологічній війні не буває переможців: жертва знесилена й нерідко хвора; страждають її рідні та близькі. А організація, в якій таке сталося, зазнає значних матеріальних і моральних втрат: збитки через зниження продуктивності праці; підірвана репутація; звільнення (іноді

трохи відстрочене) добрих професіоналів, які не хочуть, з одного боку, брати участі в таких іграх, з іншого — ставати наступною жертвою.

Зосередимо увагу, що іноді люди плутають конфлікт із булінгом, але це є різні речі. Конфлікт виникає, коли між двома чи кількома особами існує незгода, розбіжність думок або різні погляди. Конфлікт між учнями не завжди означає, що це є булінг. Діти у ранньому віці вчать розуміти, що інші люди можуть мати іншу думку, ніж їх власна, але розвиток цієї здатності сприймати іншу точку зору потребує часу, і цей процес продовжується до початку повноліття. При конфлікті кожна особа вільно висловлює свої погляди і дисбалансу сил немає. Кожна особа відчуває, що може вільно заявити свою точку зору. Те, як люди вирішують конфлікт, може зробити його позитивним або негативним. Конфлікт стає негативним, коли особа поводить себе агресивно і виявляє це болючими висловлюваннями чи діями. Після цього конфлікт стає агресивною взаємодією. Конфлікт стає булінгом, лише коли він повторюється знову й знову та існує дисбаланс сил. З часом може з'явитися схема поведінки, за якої особа, що поводить себе агресивно у конфлікті, продовжує це робити або навіть загострює конфлікт. Особа, на яку спрямований агресивний конфлікт, може почуватися все менше і менше здатною висловити свою думку і все більше і більше безсилою. Саме тоді негативний конфлікт може перейти у булінг. Школа буде реагувати на булінг і конфлікт по-різному.

Наприклад, у разі конфлікту працівник школи може спробувати зібрати учнів, щоб кожен з них розповів свою версію подій, і допомогти їм спільно вирішити ситуацію. У випадку булінгу директор школи розгляне доцільність накладання прогресивних дисциплінарних заходів, які можуть передбачати відсторонення від занять або виключення зі шкіл¹.

Отже, з нашої точки зору, булінг завжди переслідує ціль: знищити, скривдити, деморалізувати, підкорити, викликати страх у

---

¹ Булінг - ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2013. 12 с.

свої жертви. В одному випадку це можуть бути систематичні словесні образи, виявлення зневаги, знущання з когось. В іншому випадку наслідки можуть набувати форм вибивання, відбирання або пошкодження речей, приниження гідності тощо. Зазначені фізичні або словесні дії характеризують прямий булінг. Зокрема, необхідно виокремити ще й непрямий булінг. Він проявляється через маніпулятивну поведінку, розповсюдження слухів, відомостей, виключення людини зі спілкування певного кола людей, спільних занять (хобі), ігор, ігнорування, бойкот.

Соціальну природу булінгу можна розглядати крізь призму причин цього явища, переважна більшість яких має соціальний характер: наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей; незадовільний стан роботи щодо підвищення рівня правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування тощо.

Отже, на нашу думку, булінг – це один із видів насильства, який має навмисний характер, проявляється у тривалій агресії, пов'язаній з повторюваними діями фізичного, психічного, економічного, сексуального характеру з боку особи або групи осіб, які мають певні переваги (фізичні, психологічні тощо), з можливим використанням технічних засобів, які вчиняються з певною метою (залякування особистості, покарання за вчинення якогось діяння, моральне приниження, примушування зізнатися у чомусь тощо), що спричиняє різного роду (соціальні, матеріальні, моральні, фізіологічні, психологічні, тощо) негативні наслідки та є небезпечним для життя та здоров'я особи.

1.2. Детермінанти булінгу

Сьогодні знущання одних людей над іншими, як соціальне явище, присутнє на різних щаблях формування та розвитку людської особистості, розпочинаючи від системи початкової соціалізації – школи. Цькування є в армії, вищих навчальних закладах, серед сталої групи друзів та в робочих колективах. Навіть у базовій складовій

суспільства – сім'ї. А останнім часом, у зв'язку з розширенням віртуального життя людини, все більшого впливу набирає новий вид соціальних переслідувань – кібербулінг.

Причини булінгу різноманітні і в їх розкритті слід виходити як з особистісних характеристик так званого булера (переслідувача), так і з якостей жертви. Тут має місце «скетч-теорія» («sketch theory») Олвеуса – теорія булінгу, заснована на існуванні типових характеристик жертви і булера (переслідувача). Крім цього причинами є зовнішні чинники, до яких перш за все відноситься реакція оточуючих.

Щодо зовнішніх факторів, які виступають причинами існування явища булінгу, то тут необхідно звернути увагу на замкнутість освітніх установ. Позитивні результати протидії булінгу досягаються лише у тих випадках, коли адміністрація та весь педагогічний колектив при активній підтримці батьків співпрацюють з дослідниками. Проте, на жаль, більшість вчителів ігнорують такі явища цькування, а тому булер не отримує покарання за свої дії і продовжує цикл насильства. Причини такого ігнорування різні: від необізнаності до впевненості, що подібні явища є своєрідним етапом набуття необхідного досвіду. Подібна логіка властива і певній частині батьків.

Так, частіше саме батьки хлопців сприймають булінг як явище «загартовування», підготовки до майбутніх життєвих труднощів. Інші школярі також виступають лише пасивними спостерігачами, адже у дітей загострюється почуття самозбереження – вони не хочуть опинитися на місці жертви.

На думку опитаних співробітників відділів ювенальної превенції, дуже важливе значення для протидії булінгу має спільна робота (взаємодія) навчальних закладів та поліції. Навчальні заклади в більшості випадків заперечують наявність цієї проблеми та не сприяють встановленню осіб, що вчиняють булінг з різних причин. І в першу чергу, щоб не дискредитувати заклад. Також, під час опитування дітей та батьків працівниками поліції, пояснення яких можуть бути доказами в справі про адміністративне правопорушення, батьки відмовляються надавати будь-яку інформацію, щоб не мати

«проблем» з навчальним закладом.

Проведений нами аналіз показує, що науковці (Р. Берон, Р. Грановська, К.Коруба, Д. Ольвеус, Р. Річардсон, Л. Рудь, Е. Чемеровска-Коруба та ін.) виділяють такі провідні чинники, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку: характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і рівень домагань), індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків) та соціально-психологічні (статус у колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання). Розглянемо їх більш детально.

Індивідуально-психологічні особливості дитини залежать від мотивів діяльності, рівня сформованості здібностей, особливостей темпераменту і характеру. Отже, існують передумови для виникнення і розвитку шкільного насильства, зосереджені у стійких рисах характеру і схильностях людей. Схильність до насильства може обумовлюватися психологічними проблемами, які переживає людина, кризовими періодами онтогенезу, кризовими ситуаціями повсякденного життя. Є періоди вираженої агресивності дитини, що порушують її гармонійні відносини з оточенням, що в основному співпадають з моментами її найбільшої емоційної лабільності, з переживанням вікових афективних і особистісних криз. Схильність до шкільного насильства певною мірою залежить від агресивності особистості. Це індивідуально-психологічна риса, що виявляється у готовності до агресії. Тобто це – готовність до агресивних дій щодо іншого і щодо себе. Вважається, що можна в такому випадку говорити про потенційно агресивне сприймання та потенційно агресивну інтерпретацію як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння¹. Агресивність як

---

¹ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.

індивідуальна детермінанта шкільного насильства також пов'язана з певною мотивацією. Адже саме певні мотиви уможливають існування цілеспрямованої агресії, а отже – і цілеспрямованого насильства, вжитого задля заподіяння зла, лиха, шкоди іншому. Схильність до шкільного насильства залежить від розвитку емоційної сфери дитини. В. Лебединський та інші зазначають, що у випадку затримки і спотворення раннього розвитку можуть формуватися і закріплюватися не завжди адекватні форми афективного реагування, серед яких найчастіше трапляються агресивні вербальні й символічні реакції. Ще це залежить і від вольових рис дитини. Прояви волі школяра молодшого шкільного віку значною мірою залежать від ситуації, вимагають зовнішньої підтримки з боку дорослого. Тому в початковій школі необхідно створити атмосферу чітких вимог і правил поведінки, спокійно-позитивний соціально-психологічний клімат. У цей період у дітей формуються такі вольові риси характеру, як цілеспрямованість, організованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість тощо. Якщо батьки і педагоги недостатньо знають і враховують індивідуально-психологічні особливості дитини і висувають надмірні для неї вимоги, це призводить до розчарувань, недовіри, пригніченості, почуття неповноцінності, формує негативні особистісні риси. Експериментальне дослідження Г. Валіцкас, Ю. Гіппенрейтер довели, що під впливом несприятливих умов розвитку і виховання в сім'ї та у школі (наприклад, негативне оцінювання) у дитини формується низька самооцінка. Якщо численні спроби підвищити самооцінку соціально сприятливими прийомами не мають бажаного результату, то вона звертається до асоціальних взірців і контрнормативних цінностей. Часто жорстокість є проявом заниженої самооцінки. Тому якийсь вид спрямованого на інших насильства відновлює самоповагу дитини і вирівнює самооцінку.

Школи більшого значення завжди надають вихованню громадянина (насамперед, формування у нього такої системи цінностей, яка б відповідала інтересам правлячого класу). А в умовах

деідеологізації актуальності набуло оціночне визначення системи знань майбутнього громадянина. За таких обставин, ситуація в колективі або ставала заручником системи виховання (наприклад, груповий тиск на індивіда), або ж взагалі ігнорувалась, оскільки недалекоглядно вважалось, що оцінка, як найважливіший результат навчання, не залежить від стосунків у колективі. Тому проблема принижень у дитячому колективі або вирішувалась директивно – з нав'язуванням понять «ганьба», «кругова порука», «колективна відповідальність» - що ще більше загострювали стосунки в колективі, або не вирішувалась зовсім. До того ж, часто шкільний булінг навіть використовувався в якості контролю вчителем (вихователем) дитячої групи.

Шкільне насильство може бути інструментом, за допомогою якого реалізуються різноманітні механізми психологічного захисту. Із захисних реакцій, що трапляються у дітей найтипівішими є: пасивний протест, опозиція, імітація, емансипація, компенсація й ізоляція. Насильство може бути актуальним для всіх захисних реакцій, крім пасивного протесту. Коротко зазначимо, як проявляється насильство в рамках кожної захисної реакції. Опозиція – форма активного протесту проти норм і вимог дорослих. Виявлятися вона може як фізичними, так і словесними поведінковими реакціями. Імітація – це реакція, що виявляється у намаганні в усьому наслідувати певну особу. Дитина поширює позитивну реакцію на всі риси цієї людини: і хороші, і погані. Якщо «герой» чинить насильство, тоді наслідується і це. Емансипація – це боротьба дітей за самоствердження, свободу. У більшості випадків дитина проєктує на себе способи поведінки і риси характеру дорослих. На жаль, сьогодні позитивних взірців дуже мало. Компенсація – це реакція, за допомогою якої дитина намагається заповнити і пояснити собі слабкість і невдачі в одній галузі досягненнями в іншій. Діти, які вдаються до компенсації, спочатку самі страждають від знущань. Як зазначає Р. Грановська,¹ разом з

---

¹ Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. Ministry of Education, Province of British Columbia. 2005. 136 p.

образливими прізвиськами через генералізацію дитячого порівняння цим дітям приписують багато інших негативних рис. Як результат інтеріоризації гнітючих зовнішніх оцінок, у них поступово формується загальне негативне ставлення до себе, а отже – назріває душевний конфлікт. Що більше дитина приховує невдоволення своїм оточенням, сім'єю, то більше проєктує його на зовнішній світ і переконує себе в тому, що й він є ворожим. Якщо ні в сім'ї, ні у школі вона не може реалізувати компенсацію – виникає бунт. Дитина починає поводитися грубо і нахабно. Ізоляція – вид захисту, коли, взявши іграшку, дитина «дозволяє» їй робити те, чого самій не можна: бути жорстокою, висміювати інших тощо. Зазвичай жорстокість проявляється в тих дітей, у яких не вироблена здатність до емпатії, а замість неї бачимо емоційну холодність або пасивність, навіюваність і конформність. Індивідуально-психологічні чинники на нашу думку, слід розглядати як потенційні, які втілюються під впливом певних соціально-педагогічних факторів.

М. Страуса, Р. Джеллес і Т. Стейнметца, які виявили наступну закономірність: будь-який акт агресії може провокувати агресію і надалі. На їх думку, чим частіше батьки лаються та б'ються один з одним, тим більша ймовірність, що вони б'ють своїх дітей. Крім того, агресивні батьки «передають» свою агресивність дітям і це впливає на їх схильність до насильства. Про можливий негативний вплив сім'ї на поведінку молодої особистості так само вказують і вітчизняні науковці, зокрема Н. Максимова, В. Семиченко, В. Заслуженюк, В. Оржеховська та ін. Вони визначили можливі помилки сімейного виховання, які, на наш погляд, прямо впливають на закріплення насилля: – дефіцит позитивного спілкування батьків із дітьми; – відсутність у дорослих власних моральних установок; – порушення організації життя в сім'ї (заважає формуванню в дитини моральних звичок); – незнання і нерозуміння внутрішнього світу дитини; – недоброзичливе, грубе ставлення дорослого до дитини¹.

---

¹ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.

Зазначимо, що ЗМІ демонструють моделі агресивної поведінки як своєрідної норми, як засіб досягнення мети. Засвоєння агресивної поведінки підкріплюється пропагандою насилля, що спотворює систему духовних цінностей. Негативне ставлення матері до своєї дитини – запальна дитина; використання батьками силових дисциплінарних методів – агресивність дитини; культ сили, прагнення до влади породжує відповідні соціальні установки (уявлення про те, що світ жорстокий і повний насилля тощо). У впливі екранного насилля виокремлюють такі складові:

1. Людина, яка споглядає насильство, навчається вербальних і фізичних агресивних реакцій, які раніше не були їй притаманні, за допомогою яких може завдати шкоди оточенню.

2. У глядача знижується контроль над агресивною поведінкою.

3. Постійне спостереження сцен насильства сприяє поступовій втраті емоційного сприйняття чужого болю, робить людину байдужою.

4. Насильство на екрані активізує агресивні думки і бажання вороже діяти.

5. «Кодування» побаченого. Діти формують агресивні сценарії, бо вважають побачену агресію «правильною» поведінкою.

6. Постійне спостереження агресії може змінити індивідуальний образ світу.

Збільшується очікування насильства, навколишній світ сприймається як ворожо налаштований до людини, загострюється відчуття загрози. Отже, ми вважаємо, що екранне насильство провокує агресивну поведінку, знижує контроль над агресивними реакціями, призводить до емоційної нечуйності, формує спотворену картину світу.

Комп'ютерні ігри, що містять сцени насильства та жорстокості, формують у свідомості дітей чіткі еталони та алгоритми вчинення насильницьких дій. До таких ігор належать так звані «стрілялки»,

«бродилки», «літалки» та «перегони». Дитина, яка сприймає віртуальний світ як реальний і не має необхідного життєвого досвіду, отримує хибну, дезорієнтуючу інформацію щодо підступності та жорстокості життя, необхідності перманентно застосовувати насильство для вирішення життєвих питань, спрощеності та цинічності стосунків між людьми. У неї культивуються тваринні інстинкти, її духовний розвиток гальмується, вона озлоблюється на оточуючий світ. Рівень агресивності такої дитини зростає. За даними В. Оржеховської, помітне падіння загальної культури поведінки вчителів, що негативно відбивається не лише на стосунках з учнями, а й на мікрокліматі в педагогічному колективі. Як зазначає І. Козубовська, сьогодні у спілкуванні вчителя з учнями трапляються такі слова: «телепень», «бовдур», «недотепа», «дебіл», «бидло», погрози: «вріжу», «вмажу», «вилетиш за двері», а також навіть нецензурна лайка. У 90 % випадків вони вживаються у спілкуванні з важковиховуваними дітьми, що аж ніяк не може вплинути на їхнє перевиховання¹. Таке спілкування навчить ображати навіть ту дитину, яка не є «важкою». Образливі слова вчителя можуть викликати в учня не лише агресивні реакції у словесній формі, але й зниження соціальної активності, агресію щодо однолітків і школи загалом. Такі факти були виявлені й описані у працях російського психолога В. Мухіної. Під час спостереження за дітьми і вихователями було помічено: після негативних емоційно-словесних впливів у частини дітей виявлялася підвищена дратівливість, агресивність щодо однолітків, причому часто-густо – щодо найслабших членів групи. Було також помічено тенденцію відчуження від вчителя, зокрема, у намаганні уникнути контакту з ним і в негативному ставленні до нього.

Отже, в основному насилля у дитячому колективі – це конфлікт між природними інстинктами та соціальною реальністю. На нашу думку, насилля, яке стає прийнятним під час конфлікту природних інстинктів та норм соціальної дійсності, може у різних формах

---

¹ Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.

породжувати насилля в дорослому колективі.

Підрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, в якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а в булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група. Ще одна характерна риса булінгу – він передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині. Серед причин булінгу в колективі вчені виділяють наступні: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля тощо¹. ельниченко А.А. та Тілікіна Н.В. визначають, що причинами виникнення булінгу у

міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники, які можна поєднати у чотири групи: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище) (див. Рис. 2).

Рисунок 2

1. Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо). Розлади та порушення в розвитку дитини можуть стати причинами виникнення булінгу (цькування).

Так, часто ініціаторами булінгу (цькування) є діти, які мають певні індивідуальні психологічні особливості та спровоковану цим агресивну поведінку (синдром дефіциту уваги, гіперактивності, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад та інші). Будь-яка інакшість – відмінність дитини від інших дітей, наприклад, зовнішній вигляд, стан здоров'я, національність тощо, являється однією найчастіших причин булінгу по відношенню до таких дітей. Іноді діти вважають булінг прийнятним способом самоствердитись та завоювати авторитет в очах друзів та однолітків: стати популярними, керувати, мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися та поважати. Ця причина має більшу вірогідність у період переходу з початкових до середніх та з середніх до старших класів, а також коли у класі з'являються нові учні/учениці. Також причиною булінгу може стати спосіб поведінки дитини – коли дитина проявляє або не проявляє активність, на яку від неї очікує більша частина групи (класу) (відмінник, підлиза, двійочник, занадто активний/пасивний, експресійний/закритий).

Крім того, причиною булінгу серед дітей в закладі освіти може стати намагання компенсувати невдачі в навчанні, суспільному житті тощо.

Так, деякі діти булять через заздрість успішнішим учням/ученицям, через кращі або крутіші речі, одяг, гаджети.

2. Серед сімейних чинників, які визначають агресивну поведінку дитини та можуть провокувати булінг, можна виділити:

- брак близьких стосунків у батьків з дитиною та відсутність їхньої уваги до неї позбавляє дитину можливості ділитися з рідними своїми проблемами та труднощами у спілкуванні;
- слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль

спілкування) контроль над дитиною. Наприклад, якщо батьки не дають дитині спокою через оцінки, кричать на неї, позбавляють прогулянок і спілкування, не залишаючи часу для відпочинку, то дитина буде вести себе в школі так само;

- гіперопіка над дитиною. Наприклад, коли дитина виходить із сімейного оточення у зовнішній світ, вона не здатна самостійно вирішувати проблеми, неспроможна за себе постояти, не розуміє важливість прийняття інших людей;

- тиск або жорстоке поводження батьків, що призводить до сприйняття дитиною навколишнього світу як постійного джерела загрози. Наприклад, якщо дитина в родині засвоює, що сварки, бійки, образи, критика та приниження іншого є єдиним способом висловити своє невдоволення, то в подібній ситуації в школі вона починає діяти за звичною для неї схемою;

- домашнє насильство спричиняє появу булінгу, зокрема в шкільному середовищі, коли дитина, що потерпає від домашнього насильства, копіюючи дії дорослих, може стати як жертвою, так і кривдником;

- виховання в неповній сім'ї.

Варто відзначити, що не завжди виховання в неповній сім'ї може призвести до агресивності дитини.

За оцінками опитаних нами спеціалістів, 47,5% вважають, що діти, які вчиняють булінг проживали з батьком чи матір'ю, такий же відсоток вважає, що дитина проживала з обома батьками, і 5%, - що дитина була сиротою (Додаток 4).

1. Несприятливий соціально-психологічний клімат в закладі освіти, стрес від навчанням внаслідок перевантаження, стосунки з однолітками та вчителями/вчительками, відсутність належної уваги з боку вчителів/вчительок, сприяють появі сварок, конфліктів, проявів насильства та їх перехід у булінг.

За результатами проведеного нами опитування встановлено, що більшість респондентів, а саме 55% відзначають, що вчинення правопорушень, пов'язаних із булінгом, зумовлено відсутністю контролю зі сторони батьків та закладів освіти за поведінкою дітей (Додаток 4).

Найбільш розповсюдженими чинниками, які провокують появу булінгу в закладі освіти є:

- авторитарний стиль навчання. Іноді вчителі/вчительки самі можуть бути ініціаторами булінгу, коли учень/учениця розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Вчитель особисто приймає рішення, без врахування думок учнів/учениць, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, внаслідок чого учні втрачають активність, характеризуються низькою самооцінкою та агресивністю. При авторитарному стилі навчання сили учнів/учениць спрямовані на психологічний самозахист, а не на засвоєння знань та особистий саморозвиток. Коли вчитель/вчителька використовує систему групового покарання, коли карається вся група (клас) за провину окремого учня/учениці, це збільшує ризик виникнення агресивної поведінки серед учнів/учениць.

- виокремлення вчителем/вчителькою будь-якого учня/учениці як позитивного або негативного прикладу для інших часто провокує суперництво, яке у майбутньому переростає в булінг (цькування) цієї дитини.

- ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу (цькування) в групі (класі) або закладі освіти в цілому, просто ігнорує це явище. Це, в одному випадку, може сприйматися дітьми як норма поведінки, і вони будуть моделювати цю поведінку на інших дітей. В іншому випадку – це провокує почуття безкарності та безнадійності та нерідко призводить до загострення ситуації з булінгом в закладі освіти.

- відсутність контролю з боку педагогічного персоналу за поведінкою дітей під час перерв, а особливо в таких місцях, як їдальня, роздягальні, сходи тощо. До того ж сексуальні стосунки, які виникають серед учнів та учениць у старшому віці, також іноді стають підставою для виникнення булінгу.

4. Соціальні чинники – це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо).

Досить часто причиною булінгу в закладі освіти є гендерні стереотипи, тобто домінування чоловіків над жінками. Іноді учні та вчителі можуть допускати дискримінацію у міжособистісних стосунках по відношенню до учениць або вчительок, демонструючи свою силу та перевагу.

Причиною булінгу в закладі освіти також може бути сексуальна орієнтація. Про поширення булінгу за ознакою сексуальної орієнтації свідчать результати дослідження, проведеного ВБО «Точка опори» у 2018 році, згідно якого 48,7% опитаних ЛГБТ-учнів та учениць почувують себе в небезпеці в закладі освіти через свою сексуальну орієнтацію.

Соціальна та економічна нерівність – є досить розповсюдженою причиною булінгу в закладі освіти. Учні/учениці з забезпечених сімей або з сімей з високим соціальним статусом можуть зневажливо ставитися до учнів/учениць з малозабезпечених сімей. Представники етнічних меншин, вимушено переміщені особи, мігранти частіше за інших підпадають під булінг в закладі освіти навіть з боку дітей, які стають об'єктами зневажливого ставлення інших, можуть проявляти насильницькі дії проти своїх кривдників(ниць), що стає способом відновлення справедливості та самоствердження. Також спонукати дітей до проявів булінгу може популяризація насильницьких моделей поведінки на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет. Сучасні медіа нерідко демонструють жорстокість і насильство та значною мірою впливають на формування цінностей та поведінку дітей. Значна частина дітей та підлітків після перегляду сюжетів з жорстокістю та агресивністю ідентифікують себе з такими героями та сприймають це як зразок поведінки.

Діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті. Зазвичай є декілька причин виникнення булінгу в закладі освіти. Тому для педагогічного персоналу важливо виявити чинники цього негативного явища та знайти шляхи зниження їхнього впливу. Свого часу група дослідників розробила так звану «піраміду ненависті», яка побудована за тим же принципом, що і піраміда потреб Маслоу, тобто кожен

нижній рівень обумовлює наступний рівень і уможлиблює булін, агресію, прояви насильства стосовно інших. Вона складається з 5-и рівнів:

- рівень упередженого ставлення;
- рівень дій, базованих на упередженні;
- рівень, на якому виникає дискримінація;
- рівень жорстокості;
- рівень геноциду¹.

За результатами проведених нами опитувань встановлено, що основними причинами булінгу є:

- а) низький рівень сформованості моральних уявлень (17.8 %);
- б) неадекватні самооцінка і рівень домагань (9.4%);
- в) емоційна нестабільність (7.3%);
- г) економічна нестабільність у країні (2.1%);
- г) падіння моралі в суспільстві (13.6%);
- д) недосконалість чинного законодавства (2.1%);
- е) корисливий мотив (3.1 %);
- є) високий рівень особистісної тривожності (1 %);
- ж) низький рівень розвитку інтелекту (10.5 %);
- з) скрутне матеріальне становище українських родин (6.3%);
- к) неналежне виховання дітей (20%);
- л) байдужість суспільства до даної проблеми (5.2 %) (Додаток 4).

Отже, існують різні види детермінантів булінгу, які можуть бути як окремими, так і комбінованими чинниками, які і спонукають до його вчинення.

1.3. Юридична відповідальність за вчинення булінгу

У кожній державі має місце відповідальність за скоєння

---

¹ Мельниченко А. А., Тілікіна Н. В. Передумови та причини виникнення цькування. Лекція 3. Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. *МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники*. 2019. С. 8–11. URL: https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347ef17736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/МОДУЛЬ-1_Булінг-як-явище_конспект.pdf

правопорушень, спричинених булінгом. Головним міжнародним документом у сфері захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини. До національного законодавства, яке регулює це питання, належить Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства», Цивільний і Сімейний кодекси, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та Закон України «Про освіту».

Відповідно до національного законодавства, залежно від важкості та виду правопорушень, неповнолітнім загрожує адміністративна або кримінальна відповідальність. Необхідно зазначити, що з 16 років настає загальна кримінальна відповідальність, а за умисне тяжке й умисної тяжкості тілесне ушкодження, крадіжку, розбій, хуліганство – з 14-ти. Тому кримінальну відповідальність за вчинення злочину несе неповнолітній, а не його батьки. Проте згідно зі статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення, якщо особа не досягла 14 років і завдала тілесних ушкоджень іншій особі, то відповідальність покладається на батьків або осіб, які їх замінюють. Ухилення цих осіб від виконання обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей передбачає попередження або накладання штрафу від одного до трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян¹.

Сьогодні наша держава знаходиться на початку шляху протидії булінгу, на відміну від інших країн. Однак, реформи, які пропонуються урядом, більше націлені на те, щоб перетворити школу на безпечний простір, де немає насильства і цькування, створити атмосферу довіри і взаємоповаги.

У національному законодавстві введено адміністративну відповідальність за вчинення булінгу. Кодекс України про адміністративні правопорушення було доповнено статтею 173-4. Булінг (цькування) учасника освітнього процесу, якою передбачено: булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які

---

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого, - тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, -

тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, -

тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною другою цієї статті, вчинене малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, -

тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу -

тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи

на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку¹.

Справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 173-4 КУпАП, підлягають розгляду судьями районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів за поданням органів Національної поліції.

Також внесеними змінами до закону України «Про освіту»: введено визначення терміна «булінг» як «моральне або фізичне насильство, агресія в будь-якій формі або будь-які інші дії, вчинені з метою викликати страх, тривогу, підпорядкувати особу своїм інтересам, що мають ознаки свідомого жорстокого ставлення».

Але ми пропонуємо проаналізувати булінг з позицій кримінального права, а також дослідити особливості кваліфікації даного виду поведінки як окремого виду злочину.

Основним безпосереднім об'єктом булінгу є здоров'я, а додатковим обов'язковим – воля, честь і гідність особи. З об'єктивної сторони цей злочин характеризується:

1) діями – нанесенням побоїв, мученням, знущанням, цькуванням або іншими насильницькими діями;

2) наслідками у виді заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання;

3) причинним зв'язком між вказаними діями і наслідками. Суб'єкт булінгу – спеціальний. Як правило, це особа, яка здійснює контроль над потерпілим, а останній перебуває від неї у певній залежності.

Суб'єктивна сторона злочину (булінгу) характеризується прямим умислом. Оскільки за своїм проявом булінг дуже схожий з катуванням, то він може відзначатися хоча б однією спеціальною метою з чотирьох, що зазначені у диспозиції ч. 1 ст. 127 КК України:

---

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

1) примусити потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, в т. ч. отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання;

2) покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним чи іншою особою або у скоєнні яких він чи інша особа підозрюється;

3) залякати його чи інших осіб;

4) дискримінувати його чи інших осіб

А також дії спрямовані на:

1. емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження. Вербальні способи – це негативно забарвлені висловлювання, використання підвищеного тону, крик, звинувачення у помилках, приниження здобутків і досягнень людини. Невербальні способи – зневажливий погляд, мовчазне засудження, образливі жести тощо;

2. продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду. Жертви булінгу визнають, що навіть, якщо неприйняття і несхвалення висловлюється у відносно м'якій формі, але впродовж тривалого періоду, виникає відчуття загнаності і відсутності виходу;

3. непривітну і недовірливу поведінку, що також класифікується як булінг;

4. втручання у приватне життя людини;

5. погіршення психологічного і фізичного стану людини, яка піддається булінгу;

6. намір агресора завдати шкоди іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;

7. дії агресора, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині¹.

Прикладів булінгу, вчиненого неповнолітніми, яке по суті межує з катуванням, є дуже багато. Для прикладу, всеукраїнського розголосу, у квітні 2017 року, набула справа про знущання над 10-

---

¹ Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge. 2001. P. 12–13 p. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>

річним хлопчиком-інвалідом у смт. Іванків Київської області. Трое підлітків у віці 13, 15 і 16 років кілька годин жорстоко били свою жертву, кидали в холодну воду, змушували їсти фекалії та лизати сечу.¹

Досить часто булінг фактично переростає у катування із наявністю усіх ознак складу цього злочину, за винятком суб'єкта.

Однак, ознаками булінгу є:

- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі;
- систематичність (повторюваність) насильства (діяння);
- наслідки у вигляді психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Справа у тому, що діти-булери до 16 років, які вчинили дії, що утворюють склад кримінального правопорушення, наприклад катування, не несуть кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України, оскільки ч. 2 ст. 22 КК України цей злочин не передбачено у переліку тих, кримінальна відповідальність за які настає з чотирнадцяти років. Якщо ж вони здійснюють свої неправомірні дії через мережу Інтернет (кібербулінг), то за погрози іншим дітям в інтернеті відповідальність несе власник того комп'ютера, з якого було поширено неправдиву інформацію або залякування. Теорія кримінально-правової кваліфікації виробила правило, яким на сьогодні керується судово-слідча практика: діяння осіб, які не досягли відповідного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, за конкретними статтями Особливої частини КК України, повинні кваліфікуватися за тими статтями КК, щодо яких вони наділені ознаками суб'єкта, якщо у скоєному є всі ознаки складу злочину, передбаченого цими статтями. Таким чином, якщо особа

---

¹ Суд обрав запобіжний захід підліткам, які жорстоко катували та принижували 10-річного хлопчика на Київщині. *ТСН* : [сайт]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sud-obrav-zapobizhniy-zahid-pidlitkam-yakizhorstoko-katuvali-y-prinizhuvali-10-richnogo-hlopchika-nayivsvchini914335.html>

віком від 14 до 16 років вчинила насильницькі дії з метою, про яку зазначено у ч. 1 ст. 127 КК України, то, за наявності для цього підстав, вона може підлягати відповідальності за ст.ст. 121, 122, 296 КК України.

Що ж до правової характеристики булінгу як психологічного насильства, то цей феномен ототожнюється часто з неправомірним психологічним впливом. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочини чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо¹, а в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07 лютого 2003 р. як приклад психологічного насильства наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди²:

- психологічний вплив із погрозою людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;

- психологічний вплив зі створенням загрози негайного завдання будь-якої шкоди будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує безпекою життя або здоров'ю людини чи імітує таку небезпеку).

Таке кримінальне правопорушення, як шантаж³, також доцільно відносити до психологічних знущань, адже він реалізується шляхом погрози, умовою не втілення в життя якої є вдавання потерпілого до певного вчинку.

---

¹ Коновалов А. Подходы к работе с травлей в школе и школьные службы примирения. Теории буллинга и «школьная восстановительная конференция». *Школьные службы примирения*. Антон Коновалов : [сайт] : URL: <http://www.8-926-145-87-01.ru>.

² Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : метод. рек. / Нац. Акад. пед. наук України ; Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Міленіум, 2010. 68 с.

³ Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : метод. рек. / Нац. Акад. пед. наук України ; Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Міленіум, 2010. С. 58.

Як зазначає Р.Д. Шарапов, небезпечність психологічного впливу полягає в тому, що він може завдати фізичної шкоди¹, причому як умисно, так і з необережності, довести до неї (наприклад, до самогубства), а фізичний вплив може бути причиною психічної шкоди, причому не лише моральної.

Ю.А. Красіков та А.М. Алакаєв наголошують, що сила слова в деяких випадках у багато разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки².

Як вже було зазначено, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Якщо мали місце завдання шкоди здоров'ю потерпілого: побої, тілесні пошкодження, доведення до самогубства тощо, то відповідно за ст.120-129 КК України.

За дії дітей-булерів притягують до відповідальності їхніх батьків за ч. 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

Але сплата штрафу батьками дитини не є покаранням для самої дитини, і навряд чи є поштовхом для її перевиховання. Не можна проконтролювати й те, чи провели батьки з своєю дитиною хоч якусь виховну бесіду або, можливо, звернулися за допомогою до психолога.

Як правило, булінг у дитячому середовищі передує вчиненню тими ж дітьми у майбутньому таких же насильницьких злочинів, які є небезпечними за своїми наслідками і можуть завдавати шкоди різного характеру.

Дослідження показало, що основна кількість дітей, які вчиняють протиправні дії, віднесена до озак булінгу над іншими людьми (здебільшого своїми однолітками), роблять це у віці 10 – 16 років, з них у віці з 14 до 16 років – 40% (Додаток 4).

Тому вважаємо необхідним знизити вік кримінальної відповідальності суб'єкта, що вчиняє булінг - 14 років (якщо його дії спричинили тяжкі наслідки). Що ж стосується дітей, які з 11 років і до

---

¹ Плашовецький О. А. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 389–392.

² Плашовецький О. А. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 389–392.

досягнення 14 років вчиняють суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки булінгу, то до них відповідно до ст. 97 КК України суд застосовує примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України.

Цілком очевидно, що при застосуванні примусових заходів виховного характеру, зважаючи на соціальну та психічну несформованість неповнолітнього, каральний вплив не є самоціллю, оскільки його здатні забезпечити навіть мінімальні обмеження. На перший план у цьому випадку виходить превентивно-виховний, виправно-попереджувальний та соціальновідновлювальний (ресоціалізаційний) вплив. Разом з тим вони все ж таки передбачають певні негативні наслідки для неповнолітньої особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, застосовуються судом з дотриманням певної процесуальної форми. Однак ефективність примусових заходів виховного характеру викликає дуже багато запитань на сьогодні, а тому потребує істотного удосконалення.

Отже, вважаємо за доцільне проаналізувати теоретичну та практичну можливість кримінально-правової відповідальності дітей, які досягли 14 років, за вчинення булінгу.

Пропонуємо доповнити кримінальний кодекс статтею 261-2 Булінг учасників освітнього процесу та викласти його у такій редакції:

Булінг - умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства, до учасників освітнього процесу у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності та внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого –

карається громадськими роботами на строк від ста тридцяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців;

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, -

караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від одного до трьох років.

3. Ті самі дії, якщо вони були вчинені щодо малолітнього,

особи похилого віку, або особи, що перебуває в безпорадному стані;

–

караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

Адже закріплення такої відповідальності у КК України могло б стати одним із засобів запобігання та протидії булінгу.

Розділ 2 УЧАСНИКИ БУЛІНГУ ТА ЇХ КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Як вже зазначалося, ситуація булінгу має колективний характер, тобто всі члени групи певним чином задіяні в ситуації булінгу. Наприклад, у школі діти утворюють ієрархічну соціальну структуру. Агресивні учні, які займають більш високі позиції в соціальній структурі, сприймаються однолітками та вчителями як більш популярні. Агресивні учні часто мають високий рівень соціальної компетентності і використовують знущання над іншими як інструмент, щоб маніпулювати та контролювати свій мікросоціум. Так, Д. Ольвеус виокремлює наступну рольову структуру булінгу: жертва (пасивна, провокаційна), хуліган/булер (агресор; агресивний, пасивний), спостерігачі (свідки)^{1 2 3}. Щоб сформулювати кримінологічну характеристику учасників насильства серед учнів, необхідно врахувати такі аспекти: індивідуально-психологічний характер дитини, рольова структура класу та вплив сім'ї на формування поведінки дитини. Розглянемо кожну групу окремо.

2.1. Жертва булінгу: кримінологічна характеристика

Як відзначає Д.В. Рівман, «жертва» – елемент передкримінальної і власне кримінальної ситуації. Від неї нерідко залежить, в якій ситуації опиниться злочинець, – такій, що сприяє, або такій, що перешкоджає вчиненню злочину. Нерідко жертва виступає співавтором, а подекуди навіть автором ситуації, яка провокує

---

¹ Espelage D L. M. Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention. L D. Espelage, S. M. Swearer. London.: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah, 2004. 385 p.

² Кухта К., Махов В. Становление института потерпевшего в уголовном процессе США. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 94.

³ Seeley K. Peer Victimization in Schools: A Set of Quantitative and Qualitative Studies of the Connections Among Peer Victimization, School Engagement, Truancy, School Achievement, and Other Outcomes. K. Seeley, M. L. Tombari, J. Bennett, B. Jason. Denver.: National Center for School Engagement, 2009. 291 p.

насильника¹. Жертви - учні, які є об'єктами знущань. Ця категорія додатково поділяється на покірних і агресивних жертв. Агресивна жертва володіє тими ж якостями, що і кривдники. Вони вчиняють агресивні дії проти інших осіб і водночас є жертвами булінгу².

На нашу думку, інтерес до потерпілого, власне, і обумовлений тим, що він виступає необхідним елементом криміногенного конфлікту – одним зі складових, поряд із особою злочинця, кримінально-насильницької поведінки. Та й кримінологічна характеристика особи, що вчиняє насильницькі дії, буде цінною та повною лише за умови доповнення її віктимологічними характеристиками. У такому разі матимемо змогу уникнути однобічності кримінологічних досліджень, де особа і поведінка злочинця не доповнюються характеристиками жертви злочину, а розглядаються окремо, без зв'язку одна з одною.

Д. В. Рівман наводить дві позиції щодо розуміння поняття «жертва» у віктимологічному значенні. Перша – це людина (спільність людей), якій прямо чи побічно заподіяно шкоду злочинцем. Друга – це фізична особа, людина, якій безпосередньо заподіяно фізичну, моральну і матеріальну шкоду.

Ми, як і автор положень, підтримуємо другу позицію, адже, з погляду віктимологічних досліджень, вона є прийнятнішою. У віктимологічній літературі тривалий час поряд із терміном «жертва» використовується поняття «потерпілий».

В. Франкл відзначав, що віктимологічне розуміння жертви об'ємніше, ніж «потерпілий», бо воно охоплює не тільки безпосередніх жертв, а й жертв від замахів на злочини, близьких родичів жертв, які загинули, і «винних» потерпілих³. На нашу думку, таке твердження є не зовсім виправданим. Крім того, доцільно обґрунтувати визначення, єдине і для кримінології, і для

---

¹ Ривман Д. В. Криминальная виктимология. СПб. : Питер, 2002. 304 с.

² Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2011. № 6. С. 152.

³ Франкл В. Человек в поисках смысла / [пер. с англ. и нем.]; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. М. : Прогресс, 1990. С. 40–41.

кримінального права, й для кримінального процесу, а не застосовувати певне поняття, додаючи при цьому уточнення, яке б якісно змінювало зміст визначення відповідно для кожної галузі знань.

В. Е. Христенко, поклавши в основу принцип дихотомії і математичного обґрунтування терміна «жертва», вдало відзначає, що «жертва – це людина (сторона взаємодії), яка втратила вартісні для нього цінності у результаті впливу на нього іншої людини (сторони взаємодії)»¹.

Із викладеного простежується, що у поняття «жертва» входить існування безпосередньої взаємодії між сторонами, без наявності якої визнання особи власне жертвою злочину є неможливим. Наводячи ж поняття «потерпілий від злочину», можна розуміти і саму особу, що особисто потерпіла від злочину, та інших осіб, яким злочинном опосередковано заподіяно шкоду. Тому під поняттям «жертва» ми розуміємо винятково осіб, яким безпосередньо заподіяно шкоду злочинном.

Цікаво, що у США не існує такого учасника кримінального судочинства, як потерпілий, а в законодавстві використовується термін «жертва» злочину для позначення особи, наділеної широкими правами, спрямованими переважно на забезпечення її безпеки². Інші особи, яким опосередковано заподіяно шкоду, захищають свої інтереси у порядку цивільного судочинства і аж ніяк не іменуються жертвами злочину.

Отже, на нашу думку, із наведеного випливає, що потерпілий набирає свого правового статусу з усіма можливими наслідками у процесуальному порядку. Поняття «жертва» характеризує певний соціальний зміст особи, що постраждала від злочину, незалежно від юридичного оформлення. І, як висновок, поняття «жертва» не охоплює

---

¹ Гумін О. М., Зубач І. М. Жертва кримінальної насильницької поведінки: віктимологічна характеристика особи. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 825. С. 315–322. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4921/gyminzubach.pdf>

² Кухта К., Махов В. Становление института потерпевшего в уголовном процессе США. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 94.

поняття «потерпілого», а навпаки. У загальносоціологічному сенсі фактичний зміст поняття «потерпілий» дещо ширший від поняття «жертва». Слушно з цього приводу відзначає Р. Д. Сабіров, що кожна жертва є потенційним потерпілим, проте не кожен потерпілий визнається жертвою (у цьому випадку йдеться про «жертву» як про особу, що постраждала від кримінально караних діянь)¹.

Жертвами булінгу, як правило, стають діти, яким властиві крайня невпевненість в собі, особлива чутливість до життєвих стресів, нездатність чинити опір насильству, невміння постояти за себе і схильність до підпорядкування. Так би мовити діти із підвищеною «булінговою» віктимністю. Безпосередніми причинами до цькування таких школярів стають їх будь-які відмінності від загальної маси однолітків. Такими особливостями виступають зовнішній вигляд (занадто худі, товсті, високі, низькі, з родимими плямами тощо), імідж (одягнені в старомодні речі (переважно внаслідок бідності), неохайні діти та ін.), манера мови і поведінки (шепелявість, заїкання, замкнутість і т.д.), результати шкільних досягнень (слабкий учень, двійочник і навпаки – «ботані к», улюбленець вчителів, «стукач» і т.п.), етнокультурні особливості (інше віросповідання, раса), наявність функціональних недоліків: істерик, страхів, затяжних плачів, слабого зору («очкарик»). Крім цих особливостей, причинами булінгу є і відмінність в соціальному походженні агресора і жертви: багач – бідняк, з благополучної сім'ї або неблагополучної, з повної сім'ї – від матері-одиначки, сімейна дитина – сирота тощо².

Між учнями, які виконують дані рольові позиції складаються специфічні взаємостосунки. Кожен учень, який бере участь у булінгу, має певне ставлення до цього процесу. Дослідження, проведене Д. Ольвеусом, показало, що рольову позицію «булер» більше займають юнаки (10,5%), ніж дівчата (5,9%). А от жертвами стають в майже в

---

¹ Сабіров Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Свердловск, 1981. 197 с.

² Сабіров Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Свердловск, 1981. 197 с.

однакові відсотковій кількості як юнаки (11,8%), так і дівчата (11,5%). Серед дівчат більша кількість тих, хто прагне захистити жертву та допомогти їй (30,1%), ніж серед юнаків (4,5%). А от серед юнаків (12,2%) більше, ніж серед дівчат (1,4%) тих, хто допомагає та підтримує агресора^{1 2}.

За результатами наших досліджень встановлено, що в Україні однаково стають жертвами особи як жіночої, так і чоловічої статі. Найбільшою віковою групою жертв є діти у віці від 14 до 16 років – 50%; від 10 до 14 років – 43, 3% і від 6 до 10 років – 6,7% (Додаток 4).

Щодо характеру занять у жертв булінгу, то 80% дітей навчалася в загальноосвітній школі, 13,3% – навчалася в ПТУ, 6,7% – навчалася в технікумі, інституті (Додаток 4).

Щодо питання, яка поведінка дітей зумовлює вчинення щодо них булінгу, то то 70% опитаних – відповіли, що пасивна (нейтральна); 3,3 % - агресивна; 26,7 - провокуюча; 6,7% - протиправна; 3,3% - інша.

Опитуванням також встановлено, що рисами характеру, які, притаманні дітям, що стали жертвами булінгу, є довірливість (44,1%); провокативність (10,8 %); нейтральність (34,1 %); агресивність (10 %); інше (0,8 %) (Додаток 4).

Основна проблема жертви – це формування (чи загострення уже сформованої) заниженої самооцінки. Не завжди занижена самооцінка призводить до того, що людина знаходиться на найнижчих щаблях людської ієрархії. Навпаки – для окремих осіб це може стати викликом, що може призвести до певних досягнень в різних сферах.

Як правило, жертви шкільного насилля (особливо, якщо це має системний характер) стають тривожними, нещасливими дорослими, з постійними проблемами щодо впевненості в собі. Одним із прямих наслідків булінгу є виключення дитини з групи. Йдеться не про пряме

---

¹ Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2007. Vol. 15. № 4. P. 197–208.

² Булінг - ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2013. 12 с.

виключення з класу, а про ізоляцію особи від неформальних заходів групи – як у реальному (позашкільне життя), так і віртуальному світі (спілкування в соціальних мережах). Складається ситуація, коли дитина формально перебуває в колективі, а реально – перебуває поза ним. У результаті, ця дитина не просто відчуває дискомфорт, який пізніше переростає у фрустрацію. І таким чином, розвиток цієї дитини може призвести до антисоціальних форм. У жертв шкільного насилля штучно формується ненависть до людей – з одного боку, і вимога певної компенсації (сатисфакції) від людства (інших осіб), - з іншого. У крайньому випадку, це може призвести до того, що ця дитина перетвориться у маніяка, який буде прагнути помсти. Зокрема, мали проблеми зі спілкуванням з колективом американські школярі, які влаштували масовий розстріл у своїй школі «Колумбайн» 20 квітня 1999 року. Постраждало 37 осіб, з них 13 убито. Крім того, зафіксовано десятки випадків наслідування цього розстрілу і не лише в США. Не менше двох випадків шкільних розстрілів було здійснено дівчатами. Випадки шкільних розстрілів зафіксовані й у 2017 році. Як стверджують слідчі Секретної служби США, єдиним спільним мотивом, що об'єднував підлітків, які здійснювали масові розстріли у себе в навчальних закладах, стали переслідування з боку однокласників/одногрупників та як наслідок їх відчуження від колективу. Тобто, знущання в школі можуть призвести до відповіді з боку жертв. Для одних це може бути розстріл однокласників, а для більш мирних форм – знущання жертв над молодшими дітьми, братами/сестрами чи тваринами.

Таким чином, булінг може сформувати «ефект доміно» - тобто збільшити, а подекуди й інтенсифікувати насилля.

Жертви шкільних знущань схильні до депресій. А це формує іншу крайність – самогубство. За даними досліджень у Фінляндії, діти, які ставали жертвою переслідувань, у 4-ри рази більше схильні до суїцидальних настроїв, ніж їх однолітки, які не були об'єктами булінгу. Лише у 2016 році в Україні від самогубства загинуло 115 дітей, у 2019 році -111.

Тенденція свідчить про скорочення числа самогубств серед

українських дітей в останні роки. На фоні загального числа суїцидів (разом з дорослими складає 8-9 тис. щороку), дитячі самогубства становлять мізерний відсоток в Україні (приблизно 1% від усіх самогубств). Однак, ця статистика не має заспокоювати. Бо, по-перше, ми маємо враховувати зниження відсотку дітей щодо категорії дорослих унаслідок низької народжуваності. А по-друге, – «випадіння із статистики» дітей, які проживають на окупованих територіях.

Крім того, заявлена кількість самогубців в Україні не є остаточною. Адже йдеться про ті суїциди, які закінчились смертю. А світова статистика свідчить, що на кожен реалізований суїцид припадає 19 реальних спроб його здійснити. Тобто, близько 2-2,5 тис. дітей в Україні щороку намагаються звести рахунки з життям.

60% булерів (тих, хто зацьковує жертв), за словами дослідників, мають проблеми із законом уже до 24 років, бо насилля стає для них найпростішим способом вирішення проблем. Їхні жертви часто намагаються накласти на себе руки¹.

На нашу думку, саме батьки мають обов'язково звернути увагу на зміни у поведінці дитини, особливо якщо:

- посилене акцентування на тому, що він ізгой («Вам буде краще без мене», «я нікому не потрібен»);
- існує постійне прагнення дитини усамітнитись;
- дитина сама ініціює прямі розмови про смерть та самогубства;
- висловлюються непрямі самопогрози («пожив і вистачить», «набридло життя»);
- дитина упорядковує свої справи (роздача друзям майна, що вважалось дорогим підлітку; складання одягу) – якщо раніше така поведінка не була властива дитині;
- відбуваються різкі зміни поведінки та перехід до крайнощів (стали багато/мало їсти, охайними/неохайними, багато/мало спати, надмірно активні/пасивні);

---

¹ Із агресивних дітей виростають майбутні злочинці, а жертви – потенційні самогубці. ТСН : [сайт]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sumna-pershist-ukrayina-opinilisy-a-sered-yevropeyskih-lideriv-u-pidlitkovomu-nasilli-1050240.html>

- у щоденниках, записках, чернетках дитини з'являються написи щодо смерті та самогубства;

- інформаційний контент профілю дитини у соцмережах, якщо на останньому з'являються людо- та життєненависницькі послання;

- спадковість та наслідування – ризики учинення суїциду зростають після самогубства/спроби самогубства серед однолітків, родичів чи поширення інформаційного контенту щодо самогубств через ЗМІ (так званий «ефект Вертера» - тобто наслідувачів самогубць);

- повторюваність – ризики спроб самогубства зростають, коли дитина уже намагалась його здійснити, кожна друга дитина повторила спробу покінчити з життям;

- ризик самогубства зростає, коли знущання стосуються забобон, табу у тому чи іншому суспільстві, зокрема - пов'язаними з сексуальною орієнтацією.

Зазначимо, що в дітей, які стають об'єктами булінгу, відзначають такі симптоми (за Х. Лейманном):

- перша група пов'язана з впливом стресу на когнітивні процеси, що спричиняють фізичні гіперреакції (порушення пам'яті, порушення концентрації уваги, депресія, апатія, швидке роздратування, загальна втома, агресивність, почуття незахищеності, фрустрація);

- друга група вказує на психосоматичні симптоми (нічні жахи, біль у шлунку, діарея, блювання, відчуття слабкості, втрата апетиту, стискання у горлі, схильність до плачу, почуття самотності);

- третя група поєднує симптоми, що виникають під впливом виділення стресових гормонів і діяльності автономної нервової системи (біль у грудях, пітливість, сухість у роті, серцебиття, часте дихання),

- четверта група відображає симптоми, пов'язані з м'язовим напруженням (біль у спині, біль у задній частині шиї, біль у м'язах);

- п'ята група пов'язана з проблемами сну (труднощі під час засинання, переривчастий сон, раннє пробудження);

- шоста група симптомів: слабкість у ногах, загальна слабкість;

– сьома група: втрата свідомості, тремор (тремтіння тіла або окремих части)¹.

2.2. Булер (булі): кримінологічна характеристика

Характеристика дослідниками переслідувачів зводиться до того, що зазвичай ними є популярні, часто спортивні хлопці, що володіють здатністю привертати до себе увагу та маніпулювати іншими, слабшими дітьми. Іноді така поведінка є компенсуючою і пов'язана з сімейними та соціальними труднощами. До причин заняття булінгом відносять також помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка є допустимою; прагнення завоювати авторитет в очах однолітків; нудьга; компенсації за невдачі в навчанні чи громадському житті; через тиск батьків, їх жорстоке поводження та відсутність їхньої уваги до дитини. Часто діти вважають знуцання способом керувати та мати вплив на інших, змусити їх боятися. Інші ж заздять тим дітям, над якими знуцаються, а деякі просто не усвідомлюють почуттів жертви та обсяг шкоди від власної поведінки².

Буллі дистанціюються від батьків, мають зовнішній локус контролю, для них характерна відкрита позиція в спілкуванні, позитивне ставлення до себе і готовність проявляти активність в житті³.

Агресори обирають стратегію приниження інших як прийнятний спосіб задоволення своїх бажань, мають високий соціальний статус в групі при низькому соціометричному статусі. Вони вважають, що агресія – єдиний шлях підвищити свою самооцінку, фокусуються на агресивних думках, демонструють нав'язливі або ригідні дії, вважають свою поведінку цілком виправданою. В дитинстві такі особи часто були свідками агресивних

---

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла / [пер. с англ. и нем.] ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. М. : Прогресс, 1990. С. 367.

² Сабиров Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Свердловск, 1981. С. 14.

³ Коновалов А. Подходы к работе с травлей в школе и школьные службы примирения. Теории буллинга и «школьная восстановительная конференция». *Школьные службы примирения*. Антон Коновалов : [сайт] : URL: <http://www.8-926-145-87-01.ru>.

моделей поведінки, виховувалися у родинях з бідними моделями комунікації з іншими людьми, в конфліктних та проблемних родинях, в більшості випадків страждали від насильства вдома. Мотивом їх насильницької поведінки є бажання мати владу і домінувати над іншими учасниками групи, щоб отримати високий соціальний статус. Іноді метою є отримання грошей, цінних предметів тощо.

Агресори вважають силу універсальним засобом досягнення будь-яких цілей. Наслідками насильницької поведінки таких дітей є підвищений ризик антисоціальної та делінквентної поведінки в дорослому віці (вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю та наркотичних речовин тощо). Вони мають в 4 рази більші шанси, ніж інші діти, бути засудженими за злочин, скоєний до 24 років. Вчинення фізичного булінгу є фактором ризику скоєння жорстокого насильства у віці 15–25 років. За даними Д. Ольвеуса, від 35% до 40% дітей, які у віці 13–16 років були переслідувачами, у віці 24 років засуджувалися за скоєння кримінальних злочинів¹.

Діти, які стають переслідувачами, більше ніж їхні однолітки схильні до участі в бійках, до крадіжок, уживання алкоголю і куріння, у них низькі оцінки зі шкільних предметів, вони також можуть носити зброю.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, серед європейських країн Україна посідає четверте місце за рівнем прояву агресії підлітків після Росії, Албанії та Білорусі. Дослідники наголошують, що в такій атмосфері виростають злочинці. "Дитячий булінг, далі – радикалізація, далі – насильницький екстремізм... І найбільш гостра форма – тероризм".²

Агресивні хулігани – мають агресивну індивідуальність і

---

¹ Превенція Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : метод. рек. / О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В. Сухенко ; за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОШПО, 2011. С. 14.

² Із агресивних дітей виростають майбутні злочинці, а жертви – потенційні самогубці. *TCH* : [сайт]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sumna-pershist-ukrayina-opinilisya-sered-eyvropeyskih-lideriv-u-pidlitkovomu-nasilli-1050240.html>

мотивовані бажанням домінувати над іншими. Пасивні хулігани самі не ініціюють процес залякування, а зазвичай підбурюють агресивного хулігана. І як тільки інцидент залякування починається, пасивні хулігани стають учасниками. Так само як хулігани, жертви є неоднорідною групою. Пасивні жертви безпосередньо не провокують своєю поведінкою хуліганів, вони схильні проявляти хвилювання та тривогу в нових, незвичних для себе ситуаціях. Провокаційні жертви ведуть себе дуже провокаційно, пробуджуючи негативні реакції в середовищі оточуючих їх однолітків, такі як гнів, роздратування.

Переслідувачі (булери) відіграють найважливішу роль в процесі приниження жертви. Дан Олвейс виокремлює такі типи поведінки переслідувача:

1. Приниження як засіб досягнення своїх цілей;
2. Імпульсивні діти зі слабким самоконтролем;
3. Діти позбавлені емпатії та співчуття до інших;
4. Агресивні діти, які потребують «жертву» для власного самоствердження;
5. Нарцисизм – намагання використовувати приниження інших як засіб перебування у центрі уваги колективу.

Переслідувачі через гіпертрофоване самозвеличення у дитячому колективі, як правило, перебільшують своє значення. Вони неадекватно сприймають норми регулювання соціального життя (вважаючи, що вони залежать від їх волі) і переконані, що можуть змінювати їх у будь-який момент відповідно до власних бажань. Фактично, їх найбільша проблема – неспроможність прийняти норми груп, в яких вони перебуватимуть у подальшому житті. Не дивно, що завдяки такій позиції значна частина ініціаторів шкільних знущань стають злочинцями та отримують судимості уже в молодому віці. Такі особи можуть перерости у авторитарних керівників, якщо у них склались адекватні умови в житті. Однак, як правило, соціальні ліфти для них не працюють, оскільки їм складно урахувати норми нових колективів. І в цілому переслідувачам складніше взагалі отримати навіть повну середню освіту.

Переслідувачі, як правило, мають низьку здатність до емпатії,

тому почуття інших для них не важливі. Це також призводить до того, що їх комунікаційні навички є заниженими, а відповідно – їм складно сформувати власну групу в дорослому житті, де насилля не є визначальною нормою для підтримки іншими членами групи. Булерам властива надмірна агресивність, тому як правило, ці діти не схильні до компромісів та поступок, що гальмує їх соціальні навички «дорослого світу». Для булерів, як і для жертв, існує проблема залишитись самотнім. Йдеться про те, що вони не розуміють цінності дружби – всі їх шкільні товариші були близькими лише через страх та силу, а у дорослому житті ці цінності вже нівелюються. Та й сама дружба, заснована на цих складових, – завжди тимчасова.

Ці висновки підтверджуються даними ВООЗ, за якими підлітки, які беруть участь у знущаннях, частіше повідомляють про негативний досвід, пов'язаний з навчанням у школі, який проявляється в поганих відносинах з однолітками і вчителями. Тобто, вони мають проблеми у розбудові як горизонтальних, так і вертикальних зв'язків. Хоча інші дослідники зауважують, що переслідувачі в дорослому віці можуть навчитись грати роль законослухняних працівників, особливо коли присутнє керівництво.

Щодо рівня самооцінки булерів, то багато вчених сходяться на думці про те, що у переслідувачів сформований найбільший розрив між реальною та ідеальною самооцінками. Тобто, ініціатори знущань завжди планують зайняти більш владну (вищу) позицію, а тому – практично завжди незадоволені тим місцем, яке вони займають у реальності.

Ще однією особливістю переслідувачів є схильність до домінування. З одного боку, вони можуть проявляти ініціативу, а з іншого – їх ініціатива передбачає неврахування інтересів інших та постійний потяг до встановлення контролю над іншими членами колективу. Відповідно, булер буде постійно зацікавлений у продукуванні конфлікту, не залежно від того, чи є в цьому колективі «типова жертва», чи немає. Переслідувачі можуть стати жертвою. І для цих осіб це ще більший психологічний удар, ніж для тих, хто був жертвою «завжди», оскільки їм доводиться падати з вищої позиції у

шкільній ієрархії. Переслідувачі толерантно ставляться до насилля як такого. Тобто, булер не визнає, що проблема створення ненормальної ситуації в групі – це його відповідальність. На його думку, вся відповідальність полягає на жертві, яка провокує таку поведінку проти неї¹.

Авторитет кривдника піднімається не за рахунок особистих досягнень, а шляхом приниження інших, демонстрації своєї сили та переваги над слабшими. Вони нечутливі до страждань інших і можуть сприймати булінг по відношенню до інших як розвагу, ніколи не розкаюються у вчиненому. Кривднику можуть бути притаманні садистські нахили, що проявляється в отриманні задоволення від процесу цькування. У більшості таких дітей яскраво виражені нарцисичні та лідерські риси характеру.

Особа правопорушника – складний і багатогранний феномен, зумовлює злочинну поведінку і містить його витоки.

Особу правопорушника, який вдається до булінгу, визначають як особу, яка вчиняє умисні насильницькі дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного характеру відносно іншої особи. Відповідно, кримінологічна характеристика такої особи – це кримінологічний опис комплексу соціально значущих ознак особи, наділеної такими якостями з огляду на її взаємодію із зовнішніми умовами й обставинами, що зрештою призводить до вчинення нею актів насильства відносно члена (членів) колективу.

Про особу злочинця (буллера) ми можемо говорити лише після введення в дію кримінальної відповідальності за дії, які кваліфікуються кримінальним кодексом як булінг.

Разом з тм, ми спробуємо дати кримінологічні характеристики буллера, відповідно основним елементам структури особи злочинця, а саме:

---

¹ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.

- 1) соціально-демографічні;
- 2) кримінально-правові;
- 3) соціально-рольові;
- 4) морально-психологічні.

Ураховуючи ґрунтовність такого типу структури, нею доцільно користуватися під час надання характеристики особам, які вчиняють і булінг.

До соціально-демографічних ознак належить вік, стать, освіта, сімейний стан, рід занять, соціальне становище, місце народження та проживання, громадянство тощо. На нашу думку, як і на думку багатьох кримінологів, така сукупність відомостей не відображає цілковитого образу особи злочинця, а лише описує його зовнішній аспект. Проте окреслені ознаки дають змогу сформулювати більш-менш вичерпний опис типового портрета злочинця цієї категорії. Водночас у статистичній звітності щодо осіб, які вчинили правопорушення, такі ознаки надають важливу інформацію, без якої неможлива повна кримінологічна характеристика особи злочинців.

Вік, як важлива характеристика особи, зв'язується зі становленням і формуванням людини, оскільки він в значній мірі визначає його інтереси, оточення, фізичний стан.

На основі узагальнених даних та за результатами наших досліджень встановлено, що найчастіше булінг вчиняються особами у віці) від 10 до 14 років (51.7%), у віці); від 14 до 16 років вчиняється (33.3 %) правопорушень. Протиправна активність серед осіб у віці від 6 до 10 років (11.7%) і від 16 до 18 років (3.3 %) випадків. Щодо статі, то булінг в однаковій мірі вчиняють як особи чоловічої, так і жіночої статі, на що вказало 70% опитаних (Додаток 4).

Дослідженнями також встановлено, що булінг (мобінг) вчиняється особами від 14 до 18 років (53.3%), від 18 до 35 років (30%), від 35 років до 50 років (13.3%), від 50 років і старші (3.4%) (Додаток 4).

Кримінально-правова характеристика особи злочинця істотно доповнює соціально-демографічну. Так, мотивами вчинення булінгу можуть бути бажання спричинити біль чи самоствердитись, помста за

образи з боку потерпілого, бажання підняти свій авторитет в колективі чи перед друзями. Також можна визначити і корисні мотиви, такі, як позбавити потерпілого майна тощо.

За результатами наших досліджень встановлено, що мотивами, які, переважають при вчиненні правопорушень, що пов'язані з булінгом, є психологічне задоволення (90%), корисливі мотиви (3,3%), інші (0.7%) (Додаток 4).

Злочинцем в певний момент може стати і жертва булінгу, яка з мотиву помсти вчинить цей злочин щодо свого кривдника.

Вчинення булінгу характеризується багаторазовістю насильницьких дій, які систематично повторюються. Зрозуміло, що знаючи про мотиви вчинення булінгу, можна виявити причини їх вчинення і, відповідно, визначити заходи їх запобігання.

Вагоме значення мають соціально-рольові ознаки в структурі особи булера. Це ті ознаки, які характеризують правопорушника з точки зору відношення до різних соціальних груп та в різних сферах його життя. Таким особам властиве відмежування від позитивно налаштованих груп, прихильність до негативних ролей та функцій, неповага до приписів закону, ігнорування та порушення прав та інтересів інших осіб.

Сімейний стан злочинця, булера освітнього процесу – неодружений.

Оскільки відомості про соціально-демографічні ознаки і соціальні ролі характеризують особу злочинця як члена суспільства, не розкриваючи його внутрішніх особистісних якостей, для того, щоб з'ясувати, в чому причина вчинення злочину і яке його внутрішнє ставлення до цього, важливо дослідити його морально психологічні особливості.

Отже, якщо б булінг було визначено як кримінальне правопорушення, то особу злочинця, який його вчиняє можна було б охарактеризувати наступним чином: особа (як чоловічої так і жіночої статі), віком переважно 14-18 років, не одружена, має неповну середню освіту, можливі проблеми в інтелектуальному плані та психологічному стані.

2.3. Спостерігачі: кримінологічна характеристика

Незважаючи на пасивну роль, спостерігачі є важливим елементом булінгу. Адже саме щодо них спрямований інформаційний ефект від процесу насилля. Практично цькування можна вважати прототерористичним актом, у якому головна ціль – не лише здійснення агресії щодо жертви. Його ціллю є й залякування інших, з метою стимулювати або до активнішої підтримки булера (трансформація у послідовників), або – призвести до усвідомлення власної невливовості спостерігача (пасивного сприйняття реальності) та прийняття ним правил гри, яку нав'язує переслідувач.

До того ж спостерігачі відіграють важливу роль в більшості видів насилля у дитячому колективі: і як засіб розбудови ієрархії (усвідомлення своєї другорядної соціальної ролі спостерігачами), і як засіб нарцицизму – демонстрація своєї зверхності спостерігачам з боку переслідувачів. Більше того, спостерігачі відіграють важливу роль і в кібербулінгу, - на жертву завжди тиснутиме їх масовість, лайкання чи перепост ними інформаційного контенту з жертвою.

Діти, які лише спостерігають знущання, також, як і самі жертви, можуть почуватися в небезпеці. У них може спостерігатися страх, нездатність діяти, почуття провини за бездіяння, а також може виникати бажання приєднатися до процесу, особливо якщо в них немає стійкого ставлення до ситуації.

Спостереження свідків за процесом взаємодії булера - жертви супроводжується почуттям страху, дискомфорту, провини і безпорадності, оскільки дуже часто вони самі бояться опинитися на місці жертви. У свідків є діапазон вибору ставлення до залякування. Вони можуть пасивно прийняти його (нейтрально - байдуже ставлення), відкрито захопити його (позитивне ставлення), або засудити дії хулігана і надати підтримку жертвам (негативне ставлення)¹.

---

¹ Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Психологічні науки.

Роль спостерігачів у процесі булінгу підтверджується і проведеними дослідженнями серед дітей молодшого шкільного віку, де і переслідувач, і жертва можуть мирно і навіть дружньо проводити разом час (гратись) в той час, коли немає інших дітей – спостерігачів. Спостерігачі ззовні пасивно сприймають прояви переслідування у своєму колективі. Але на психологічному рівні вони через себе проводять те, що відбувається у школі. Для них також властивий страх (стати жертвою), вони можуть перейматись від власної безпорадності (не можуть зупинити насилля), а також – винити себе у тому, що вони або приєднались до переслідувача, або не змогли зупинити його.

Значна частина дітей позитивно ставляться до переслідувачів. Канадські дослідження, проведені у 1999 року, показують, що від 61 до 80% дітей позитивно ставляться до тих, хто застосовує агресію у колективі. Таким чином, спостерігачам не лише нав'язується пасивна роль у процесі булінгу. Вони фактично усвідомлюють, що насильницька модель поведінки є ефективною для досягнення популярності – цінності, що є надзвичайно важливою для підлітків. Але в той же час, це ж дослідження довело, що втручання спостерігачів у процес булінгу припиняє конфлікт.

Отже, на боці кривдника(ниці) можуть виступати спостерігачі(чки)-прихильники(ниці) – вони підтримують дії лідера(ки), але самі в його діях активну участь не беруть. Серед прихильників(ниць) виділяють:

- активних – це ті, хто активно та відкрито підтримує знуцання, наприклад, сміхом або приверненням уваги до випадку;
- пасивних – це ті, яким подобаються знуцання, але вони не демонструють явних ознак підтримки.

На боці потерпілого (жертви) також є спостерігачі(чки), які поділяються на три категорії:

- активні спостерігачі(чки)-захисники(ці), які не сприймають

цькування, допомагають або намагаються допомогти учневі/учениці, якого/яку цькують. Як правило, вони діляться тим, що відбувається в групі (класі) з батьками, переживаючи майже ті самі почуття, що і потерпілий (жертва) булінгу (цькування);

- пасивні спостерігачі(чки)-захисники(ці), які не сприймають цькування і вважають, що повинні допомогти жертві, але не наважуються на активні дії;

- байдужі спостерігачі(чки), які не залучаються до процесу цькування та не займають чітко визначеної позиції. Варто зазначити, що булінг (цькування) може відбуватись і без спостерігачів. Отже, навколо потерпілого (жертви) утворюється так зване «коло булінгу (цькування)», яке свого часу описав норвезький психолог Ден Олвеус, відомий своїми працями в царині агресивної та асоціальної поведінки дітей. Це коло демонструє, що спостерігачі(чки), які знаходяться на початку процесу нанейтральних або протестуючих позиціях, мають властивість зсуватися вліво, всторону кривдника(ці). Це відбувається за законами психологічного захисту. Коли допомога ззовні не приходить, дитина захищається, відкидаючи власні людські якості – співчуття і жалість¹.

Отже, слід зазначити, що в процесі формування антибулінгових заходів (заходів запобігання) має приділятися увага і спостерігачам.

---

¹ Гольцберг К. О., Тілікіна Н. В. Учасники булінгу (цькування). Лекція 4. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники.* 2019. С. 11–13. URL: <https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-82.pdf>

Розділ 3 ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ

Власне, рекомендації необхідно почати з «поганої» новини, на якій зосереджувалась увага протягом всього дослідження - булінг як явище в цілому побороти неможливо. Він є складовою людської природи та його викоринення аналогічне усуненню усіх форм насилля з людського життя.

Але булінг є абсолютно неприпустимим. Він не повинен розглядатися просто як «період дорослішання». Наукові дослідження і досвід постійно підтверджують, що булінг – це серйозна проблема, яка має далекосяжні наслідки для учнів, які до нього причетні, їх родин, ровесників і найближчої громади. У дітей, що є жертвами, або тих, що застосовують булінг проти інших дітей, або й тих, що є водночас жертвами і нападниками булінгу, існує ризик виникнення чисельних емоційних проблем і проблем поведінки і стосунків з людьми. Вони потребуватимуть підтримки дорослих, які б допомогли їм розвинути здорові стосунки з людьми не лише в школі, але й протягом усього їх подальшого життя.

Ситуація із поширенням булінгу призводить до низки педагогічних (шкільна дезадаптація, академічна неуспішність), психологічних (психологічні розлади, закріплення в свідомості негативних уявлень про себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації), криміногенних (юридична відповідальність дітей, батьків або тих, хто їх замінює, вчителів та ін.), медичних (травматизація) наслідків. Як уже зазначалось, проблематика булінгу досліджувалась переважно науковцями Заходу. В Україні поки що не проводяться систематичні загальнонаціональні дослідження цього явища (наявні лише поодинокі роботи), а тому ще недостатньо запропонованих форм і методів профілактики та корекції цього явища.

За даними дослідження, проведеного у 2011 році Центром з питань наркозалежності та психічного здоров'я (Centre for Addiction and Mental Health, CAMH) в Онтаріо, майже кожен третій учень (29%) каже, що був об'єктом булінгу в школі.

Проведеними нами дослідженнями встановлено, що останнім

часом кількість правопорушень, пов'язаних із булінгом в Україні, поступово збільшується (Додаток 4).

Враховуючи те, що цькування носить груповий та масовий характер, то і його подолання, на нашу думку, має носити комплексний характер. Тобто включати у себе не лише роботу з окремими дітьми (або – виключно з жертвами), але й – з колективами та суспільством у цілому. Звідси – зниження рівня насилля серед дітей передбачає вплив на різні категорії, які умовно можна поділити на чотири групи: - діти; - батьки; - вчителі; - структури, що відповідають за масове формування суспільних цінностей – йдеться як про державні інститути, так і про засоби масової комунікації.

У процесі подолання шкільного насилля важливим є й урахування вікових особливостей під час подолання булінгу. Так, якщо для дітей молодшого шкільного віку більшу роль відіграють батьки, то відповідно – і основне завдання – це робота з батьками та батьків з дітьми. Для старших дітей – більшу роль відіграють власні колективи, в яких вони беруть участь. Тому для них впливовішими будуть групові заняття та пошук вирішень проблеми через запропоновані власні (зрозуміло контрольовані дорослими) алгоритми. Це не означає те, що інші підходи не спрацьовують. Це лише говорить про те, який з механізмів є ефективнішим для того чи іншого віку.

Залежно від спрямованості та суб'єктів здійснення заходів можна виокремити три важливих і одночасних рівні запобігання, які мають одне спільне завдання – подолання булінгу серед дітей: індивідуальний, спеціально-кримінологічний та загальносоціальний.

3.1. Загальносоціальні заходи запобігання булінгу в Україні

Нині в Україні становище сім'ї і дітей має розглядатися як пріоритетний напрямок державної і громадської діяльності, як єдина проблема, яку необхідно вирішувати на всіх рівнях державної влади. З цією метою мають бути розроблені відповідні економічні, політичні, соціальні концепції відносин держави і суспільства до інституту сім'ї. Вважаємо, що саме на інституті сім'ї та освіти яскраво відображаються сильні і слабкі сторони державної політики.

На підтвердження цієї тези наведемо влучний вислів німецького криміналіста Ф. фон Ліста, який писав: «Найкраща кримінальна політика – це найкраща соціальна політика»¹. Загальносоціальне запобігання злочинності є і буде залишатися найважливішим аспектом соціальної політики, реакцією держави і суспільства на злочинність.

Комплекс заходів на загальносоціальному рівні повинен бути спрямований на стабілізацію обстановки в економічній сфері і вирішення соціальних проблем, підвищення матеріального добробуту сімей і суспільства в цілому, рішення проблеми працевлаштування, зниження рівня безробіття, підвищення рівня якості життя, розміру мінімальної заробітної плати та ін. Держава та її суб'єкти повинні проводити цілеспрямовану сімейну політику, в тому числі забезпечити гідне існування сімей, які мають неповнолітніх членів, захистити дітей, забезпечивши дотримання їх прав і свобод.

Так, згідно зі статтею 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю². Як права та свободи, так і їх гарантії, є основними для визначення змісту діяльності держави, яка, в свою чергу, відповідає перед людиною за свою діяльність. Поряд з цим, основним обов'язком держави є утвердження прав та свобод людини, а також їх забезпечення. Водночас норми Конституції, як основного закону держави, закріплюють гарантії захисту сім'ї.

У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначені основні принципи розбудови державності; розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів; формування інститутів громадського суспільства, економіки, соціальної, екологічної, техногенної, гуманітарної сфер та ін. Зауважимо, що у ст. 8 цього Закону зокрема зазначено: подолання бідності, зменшення соціального розшарування шляхом сприяння

---

¹ Голіна В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 183.

² Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.

само-зайнятості населення, розвитку малого і середнього бізнесу, недопущення виникнення заборгованості із заробітної плати на підприємствах, в установах, організаціях усіх форм власності; подолання бездомності громадян, безпритульності і бездоглядності дітей тощо¹.

Указом Президента України було затверджено Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року, метою якої є створення умов для забезпечення належного соціального захисту дітей та сімей, що мають дітей і опинилися в складних життєвих обставинах, утвердження в суспільстві сімейних цінностей, виховання відповідального батьківства².

Отже, загальносоціальна діяльність щодо запобігання булінгу спрямована на:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- побудову сімейних взаємин на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- забезпечення кожної дитини сімейним та освітнім вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

До завдань у сфері протидії булінгу в закладі освіти належать:

- 1) створення безпечного освітнього середовища в колективі, де стався випадок, що включає емоційно-психологічну та фізичну безпеку;
- 2) підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про форми, прояви, причини та наслідки булінгу;
- 3) формування в учасників освітнього процесу нетерпимого

---

¹ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01 черв. 2010 р. ; ред. станом на 08 черв. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

² Про затвердження Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : указ Президента України від 22 жовт. 2012 р. № 609/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 81. Ст. 3255.

ставлення до насильства, усвідомлення булінгу як порушення прав людини, навичок насильницької поведінки;

4) заохочення всіх учасників освітнього процесу до активного сприяння протидії булінгу.

Особливість соціально-економічних та культурно-виховних аспектів загальносоціального запобігання злочинності виявляється в тому, що їх планування і здійснення провадиться не заради протидії злочинності (хоча і це мається на увазі), а для підвищення матеріального добробуту населення, його культурного рівня і свідомості.

За результатами проведеного нами опитування, серед основних заходів загальнодержавного характеру, які можуть сприяти зменшенню кількості правопорушень, пов'язаних із булінгом, визначено наступні:

а) внесення змін до законодавства в частині посилення покарання за правопорушення, пов'язані із булінгом;

б) заборона пропаганди насильства та жорстокості в засобах масової інформації;

в) проведення роз'яснювально-профілактичної роботи із дітьми загальноосвітніми закладами;

г) здійснення координації діяльності спеціалізованих органів щодо протидії правопорушенням проти життя, свободи, честі та гідності людини;

г) організація та проведення конференцій та семінарів для органів законодавчої та судової влади, правоохоронних органів та розроблення відповідних методичних рекомендацій;

д) підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів у частині протидії правопорушенням, пов'язаним із булінгом;

е) співробітництво у підготовці профілактичних матеріалів для ЗМІ з метою підвищення рівня культури неповнолітніх;

е) проведення тренінгів для батьків та дітей щодо запобігання булінгу (як не стати жертвою);

ж) кваліфікована підготовка педагогів та психологів в закладах освіти щодо роботи з дітьми (жертвами та булерами);

Важливим кроком стало б внесення змін до КК України та криміналізації булінгу, прийняття нового Закону України «Про запобігання булінгу». Відповідно в законі визначити саме поняття запобігання булінгу – як системи заходів, які спрямовані на виявлення причин та умов булінгу, припинення булінгу, надання допомоги та захисту постраждалій особі, відшкодування їй завданої шкоди, а також на належне розслідування випадків булінгу, притягнення до відповідальності булерів та коригування їх поведінки.

Також визначити основні напрями державної політики щодо запобігання булінгу:

- ефективне реагування на факти булінгу шляхом запровадження механізму взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії булінгу;
- надання допомоги та захисту постраждалим особам, забезпечення відшкодування шкоди, завданої булінгом;
- належне розслідування фактів булінгу, притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності та зміна їхньої поведінки.

Було б доречним цим нормативним документом визначити основні напрямки роботи уповноважених органів, які здійснюють запобігання булінгу, завдання та заходи у сфері запобігання булінгу.

Отже, ініціативою Верховної Ради та Уряду може бути прийняття закону про «Запобігання та протидію булінгу в Україні», наступного змісту:

- I. Загальні положення
- II. Суб'єкти, які здійснюють заходи у сфері запобігання булінгу
- III. Запобігання булінгу
- IV. Боротьба з булінгом
- V. Надання допомоги та захисту особам, які постраждали від булінгу
- VI. Протидія булінгу
- VII. Контроль за виконанням законів у сфері протидії булінгу
- VIII. Міжнародне співтовариство у сфері булінгу
- XI. Відповідальність у сфері булінгу

Х. Фінансування та джерела покриття витрат на здійснення заходів, спрямованих на протидію булінгу

ХІ. Прикінцеві положення

Також, як вже зазначалось, ефективним запобіжним заходом може стати введення окремої статті, яка передбачає відповідальність з 14 років за вчинення суспільно-небезпечних діянь, які кваліфікуються як булінг. Пропонуємо розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи» доповнити ст. 261-2 КК України «Булінг».

Окрім цього, на даному етапі пропонуємо вжити наступних заходів:

Прийняти Комплексну загальносоціальну програму запобігання булінгу в Україні до 2025 року. Та у зв'язку з відсутністю належного фінансування на запобігання булінгу, необхідністю створення мобільного реагування на це діяння, пропонуємо залучити інвесторів з підтримки держави.

Однією з пропозицій є також Start up у вигляді безкоштовного мобільного онлайн-додатку, в якому жертва зможе анонімно звернутися до спеціаліста/психолога або юриста у разі вчинення до неї булінгу та отримати відповідну допомогу. Знайти відповіді на свої повідомлення та спілкуватися у групах з іншими жертвами для отримання підтримки та порад. За допомогою такої переписки можна організовувати анонімні зустрічі, місце та час проведення яких визначає координатор чату (для цього потрібен розробник ІТ-технологій та початковий капітал для вкладення - інвестори), (є гаряча лінія для батьків, не всі знають її телефон, а додаток безкоштовний онлайн).

Наочним і дієвим є приклад Чехії, де існують як державні, так і приватні ініціативи превентивної протидії. Такі, зокрема, як додаток до смартфона, де можна анонімно поскаржитися на цькування. Також, існує система анонімних звернень. Це, по суті, скриньки, які знаходяться в будівлі школи, куди можна кинути лист, де вказати, хто кривдить тебе або твого однокласника.

Ефективне запобігання булінгу, як суспільно-небезпечному, протиправному діянню, можлива за умови утвердження її у державній

освітній політиці заходів виховного та психологічного впливу у формі тренінгів та бесід (наприклад, з роз'ясненнями щодо методу ННС (ненасильницького спілкування – автор М. Розенберг).

Пропаганда в ЗМІ як не стати жертвою булінгу, як діяти коли відносно тебе чинять дії, які кваліфікуються як «булінг». Наприклад, трансляція відеороликів та різного роду передач з окресленої тематики.

Так, Міністерством освіти й науки України проведено цикл тренінгів для вчителів і школярів щодо попередження булінгу в Україні¹. Завдяки такій співпраці можна вибудувати правильну систему зовнішньої й психологічної допомоги всім тим, хто є жертвами цього явища.

Ми також пропонуємо застосування канадського досвіду. Розповсюдження через ЗМІ онлайн-матеріалів про те, як протидіяти насильству та домаганням, у тому числі як розпізнавати ситуації насильства та куди звертатися по допомогу. Вона також передбачає інформування про те, як повідомляти про насильство і домагання та як належним чином проводити перевірку волонтерів для того, щоб розпізнати та не допускати до дітей тих, чия поведінка може створювати ризики для них. До цієї інформації включено корисні поради для батьків, тренерів, вчителів та волонтерів.

Отже, залежно від характеру та спрямованості заходів, слід виділити такі блоки заходів запобігання на загальносоціальному рівні булінгу: економічні, правові; організаційно-управлінські (підвищення ефективності роботи освітніх закладів, забезпечення дозвілля дітей в позаурочний час); соціальні; інформаційні; морально-виховного характеру (ідеологічні).

---

¹ Нік Вуйчич допоможе МОН у роботі над матеріалами для протидії цькуванню в школах. *Міністерство освіти і науки України* : [сайт]. URL: <http://mon.gov.ua/ua/news/nik-vujchich-dopomozhe-mon-u-roboti-nad-materialami-dlya-protidiyi-ckuvannya-u-shkolah>.

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання булінгу в Україні

Загальносоціальні заходи профілактики визначають закономірність зниження злочинності, зміни її кількісних і якісних характеристик. Спеціально-кримінологічне запобігання булінгу доповнює і конкретизує загально-спеціальне, яке в свою чергу створює базові передумови для реалізації першого.

Спеціальне запобігання злочинності являє собою спеціалізовану цілеспрямовану діяльність щодо усунення, нейтралізації безпосередніх криміногенних факторів і забезпечення антикриміногенних умов як у сфері формування особистості, так і в сфері обставин, які обумовлюють вчинення злочину¹.

За даними МВС України, статистика правопорушень, що були скоєні школярами за останні десять років, переконливо свідчить, що кількість правопорушників у цій категорії збільшилась від 5653 до 7685 чоловік, тобто приріст за десять років складає 36%. Приріст злочинів, кваліфікованих як хуліганство, склав 4,3 %. У два з половиною рази збільшилась кількість умисних вбивств, у 2,3 – завдання тяжких тілесних ушкоджень. Кожен двадцятий вчинив злочин, мотивуючи його бажанням помсти; 12,9 % скоїли злочин під впливом інших співучасників. Та ж статистика свідчить, що більшості правопорушень, скоєних школярами, передували незначні проступки, що не підлягають кримінальній відповідальності. Отже, відсоток правопорушень серед підлітків можна було б значно знизити, якби у системі освіти і виховання існував ефективний механізм профілактики насильства серед школярів².

Спеціальними органами, які займаються безпосередньо спеціально-кримінологічними заходами запобігання є служби у

---

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 21.

² Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід впровадження / А. Грова, А. Нікітчук, О. Микитюк, Р. Коваль. Київ : Український Центр Порозуміння, 2007. 46 с. URL: <http://ipc.org.ua/upload/school-crc.pdf>

справах дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти; органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; суди; прокуратура; уповноважені органи з питань пробації.

На нашу думку, це зумовлюється тим, що персонал цих органів та служб безпосередньо взаємодіє з потенційними жертвами та особами, які вчинили (або потенційно можуть вчинити) булінг. Саме на них покладається обов'язок реалізувати положення норм чинного законодавства.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання можна поділити на заходи профілактики та заходи припинення булінгу.

Так, заходи профілактики булінгу спрямовані на завчасне виявлення колективів освітнього та трудового процесу, де існують проблеми послаблення причин і умов, що призводять до його скоєння, або обмеження їх впливу, а якщо можливо, то й усунення їх та створення достатнього захисту від насильницьких посягань для кожного члена колективу. Потребує додаткової серйозної уваги робота з сім'ями, де існують певні труднощі (неповна сім'я, батьки на заробітках, неблагонадійна сім'я, конфліктна сім'я).

На нашу думку, ефективним заходом на даному етапі буде: запровадження тренінгів, семінарів за різними напрямками: психологічні (як не стати жертвою булінгу, як реагувати на факт булінгу, ознаки осіб, які піддаються булінгу); просвітницькі (правове виховання) з залученням психологічних служб, органів управління освітою, членів громади, церкви, правоохоронних служб, громадських та урядових організацій.

Профілактика булінгу передбачає роботу за такими напрямками

1. Ознайомлення шкільної громадськості з особливостями поширення масових негативних явищ серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів та загальноприйнятими у світі поняттями «булінг», «третирування», «цькування» з огляду на розуміння

проблеми насильства над дітьми та його видами (висвітлення матеріалів на педагогічних радах, засіданнях МО класних керівників, батьківських всеобучах/консультаціях).

2. Просвітницька робота фахівців соціально-психологічної служби школи серед дітей та учнівської молоді щодо попередження насильства з використанням основних форм просвітницької роботи, зокрема лекційної роботи, мінілекцій, круглих столів, бесід, диспутів, годин відкритих думок, усних журналів, кінолекторіїв, організації конкурсів, фестивалів, акцій, створення клубів з правових знань, організації на базі навчальних закладів консультативних пунктів, де всі учасники освітнього процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, де можна провести зустрічі з представниками правоохоронних органів.

3. Формування правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиток активності, самостійності, творчості учнів, створення умов для реалізації особистості школярів.

4. Формування у педагогів та батьків навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей із метою формування вміння виокремлювати наявну проблему.

5. Створення в шкільному середовищі умов недопущення булінгу та відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними сторонами цього явища.

6. Проведення бесід із підлітками з метою профілактики булінгу, виступи головних спеціалістів у системі профілактичної роботи щодо подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків.

7. Визначення переліку організацій, установ, що допоможуть у вирішенні цієї проблеми.

8. Проведення конкурсів соціальної реклами та інформаційних буклетів із проблем профілактики негативних тенденцій у молодіжному середовищі.

9. Розробка пам'ятки для учнів «Скажімо насильству «НІ».

10. Розробка програми роботи щодо профілактики булінгу серед

підлітків.

11. Проведення соціально-педагогічних тренінгових занять, відеолекторіїв.

12. Налагодження співпраці з ЦСССДМ, службою у справах дітей.

Так, одним із провідних суб'єктів запобігання булінгу на спеціально-кримінологічному рівні є Національна поліція України, щодо діяльності якого пропонуємо внести доповнення у відомчі інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (Наказ МВС від 19.12.2017 № 1044) та дільничних офіцерів поліції" (Наказ МВС України від 28.07.2017 № 650), розділ III «Взяття на профілактичний облік підлягає дитина», доповнити пунктом: «яка не досягла 18 років і вчинила булінг у будь-якій формі (дитина-булі)»; розділ V «Організація роботи ДОП з особами, які перебувають на превентивному обліку» абзац 2: «ДОП ставить на превентивний облік та в межах своєї компетенції проводить профілактичну роботу» доповнити пунктом: «з особами, які досягли 18 річного віку та скоїли булінг (цькування) учасника освітнього процесу».

3.3. Індивідуальні заходи запобігання булінгу в Україні

Індивідуальне запобігання булінгу дозволяє вирішити проблему шкільного насилля для однієї дитини. Цей шлях передбачає окрему роботу з жертвою, переслідувачем та свідком.

Як правило, батьки починають перейматись цим питанням вже тоді, коли дитина стала вираженою жертвою. Не залежно від рівня насилля в класі, жертва має пройти низку кроків для протистояння насиллю.

1. Основний засіб подолання комплексу жертви у дитини - це підняття її самооцінки. У випадку знущань у школі підняття самооцінки має відбуватись трьома паралельними напрямками.

Особистість. Цей напрямок включає декілька складових.

По-перше, проводиться роз'яснювальна робота, мета якої – пояснити особливості її організму, процесів дорослішання. Це має

відбутись для розуміння та прийняття дитиною своїх індивідуальних особливостей (колір волосся, ріст, фізіологічні зміни під час статевого розвитку, інтелектуальні особливості, матеріальний стан тощо). В контексті цього напрямку важливим є пояснення дитині, що у тому, що відбувається (цькуванні в школі) вона не винна. Є проблема, яку треба вирішувати, але вини немає. Варто зупинити сніговий ком самокартань та самобичувань дитини, з одного боку. А з іншого – зупинити процес виправдання дитиною поведінки тих, хто її цькує чи нічого не робить для того, щоб зупинити процес знущань.

По-друге, не лише прийняття «я», але й фізичне удосконалення. Насамперед, йдеться про долучення дитини до зайнять спортом. Йдеться не лише про те, що фізично сильніші діти менш схильні до того, щоб ставати жертвою, але й як засіб внутрішнього-психологічного удосконалення. Соціальні контакти – дитина для нормального розвитку та виходу із позиції жертви має постійно спілкуватись з однолітками.

Зазначимо, що Міністерством освіти і науки України в 2017 році було запропоновано навчальну програму факультативу, курсу за вибором для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів «Спорт проти булінгу».

Навчальна програма факультативу, курсу за вибором «Спорт проти булінгу» спрямована на розвиток у дітей відповідного віку соціальних навичок, таких як: ефективне спілкування, співчуття, повага до прав людини, робота в команді, запобігання конфліктам і їх конструктивне розв'язання, протистояння негативним соціальним впливам, переговори, медиация, примирення. Вона надає можливість фахівцям освітніх закладів зацікавити школярів, сформувати стійкий інтерес через відкриття учнями нового знання, набуття нового рухового досвіду, практичних умінь та навичок, покращення комунікативного клімату в дитячому середовищі, подолання соціальної нерівності, підвищення рівня толерантності щодо вимушених переселенців, підвищення рухової активності дітей та підлітків.

Курс за вибором «Спорт проти булінгу» розширює пізнавальні

інтереси учнівської молоді, виходить за межі традиційних шкільних предметів, торкається діяльності людини поза колом визначеного профілю: «Фізична культура», «Основи здоров'я», «Основи раціонального харчування», «Історія Олімпійських ігор», «Неолімпійські види спорту в життєдіяльності сучасної людини» тощо.

Змістовно програма не дублює базовий навчальний предмет «Фізична культура», хоча займає разом з ним одну пізнавальну нішу. У цьому аспекті специфіка фахової підготовки вчителів фізичної культури та фахівців, які здійснюють професійну діяльність в загальноосвітніх навчальних закладах, повинна мати у своєму активі різноманітні спортивно-педагогічні дисципліни, а саме: «Оздоровча гімнастика», «Лікувальна фізична культура», «Оздоровчий масаж», «Легка атлетика», «Спортивні ігри» (волейбол, футбол, баскетбол, настільний теніс, бадмінтон, гандбол тощо), «Плавання», «Аквафітнес» та багато інших, які надають можливість вчителю засвоїти техніку, тактику, технологію викладання для різних вікових груп учнів, підвищити свій методичний рівень, професійну культуру та компетентність.

Під час побудови навчального процесу варто використовувати різноманітні дидактичні методи, враховуючи вікові та статеві особливості учнів, матеріал, що вивчається, наявні матеріальні можливості загальноосвітнього навчального закладу. У процесі навчання за програмою факультативу, курсу за вибором «Спорт проти булінгу» слід застосовувати наступні групи методів:

наочні (показ вправ, елементів спортивної або ігрової діяльності; демонстрація схем, макетів тощо);

словесні (розповідь, зауваження, переконання, пояснення, вказівка, бесіда тощо);

практичні (метод вправ та його варіанти – початкове вивчення прийомів у цілому або частинами) – багаторазового повторення (ігровий, перемінний, інтервальний, змагальний тощо), але при застосуванні змагального методу керівник використовує максимально об'єднуючі командні підходи.

Особливо важливим повинно бути вивчення кожного прийому дії «нової позитивної людини» окремо, відповідно до стадії формування комунікативних, соціальних та рухових навичок, а також засвоєння відповідного рівня теоретичної обізнаності¹.

Слід дотримуватися наступної послідовності:

1) розширення теоретичної обізнаності та ознайомлення з прийомом протистояння агресії та насильству;

2) вивчення прийому протистояння агресії та насильству у спрощених умовах;

3) удосконалення прийому протистояння агресії та насильству в умовах, близьких до ігрових;

4) закріплення прийомів протистояння агресії та насильству через гру або будь-яку іншу фізкультурно-оздоровчу діяльність.

Ми вважаємо, що школа має розробити свою стратегію, що дозволить, учням та іншим людям анонімно повідомляти про інциденти булінгу.

Якщо батьки хвилюються за свою дитину чи просто бажають отримати більш докладну інформацію, слід скористатися порадами спеціалістів та з дозволу адміністрації освітнього закладу ознайомитися з:

- політикою шкільної ради щодо попередження булінгу та втручання у хід розслідування у випадку булінгу;

Статутом школи, в якому чітко окреслені питання взаємодії всіх учасників освітнього процесу;

планом роботи Ради освітнього закладу з профілактики правопорушень та булінгу;

- результатами моніторингових досліджень, що проводяться практичним психологом і соціальним педагогом, щодо визначення рівня безпеки школярів в освітньому закладі та поза ним (в тому числі

---

¹ Дерев'янко В. В., Погонцева О. В., Захарчук І. Р. Спорт проти булінгу : навч. програма факультативу, курсу за вибором для вчителів загальноосвітніх навч. закл. : метод. вид. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 28 с.

проблем булінгу).

В індивідуальній роботі з ініціаторами шкільного насилля перш за все необхідно усвідомити, що ці діти – не злочинці. Тобто, вони можуть або не усвідомлювати наслідків своїх дій, або не бути системними порушниками. І мета роботи з такими дітьми коригувати їх соціальну поведінку, а не просто провести каральні заходи. Зазначимо, що булери можуть мати більші психологічні чи соціальні проблеми, ніж жертви, – у тому числі йдеться й щодо власної самооцінки. Тому застосування виключно каральних заходів може призвести до поширення прихованої або відкладеної агресії в колективі. Разом з цим, слід проводити правове виховання дітей, які мають усвідомлювати відповідальність за свої дії та вчинки. Оскільки наслідки від булінгу можуть бути небезпечними та завдавати значної фізичної та психологічної шкоди здоров'ю жертви, відмовлятися від правової відповідальності (а ми пропонуємо кримінальну) не доцільно.

Заходи індивідуального вирішення проблеми переслідувача.

1. Власне, найголовніше завдання в індивідуальному підході полягає у виявленні тих, хто насправді є джерелом насилля в класі. Проблема значною мірою ускладнюється у колективах, де насилля набуло значних обертів. Справа в тому, що в головного ініціатора можуть бути «послідовники», тобто діти, які прийняли нав'язану насильницьку модель поведінки і задля просування в ієрархії дитячого колективу саме послідовники можуть застосовувати ще більше насилля, ніж сам ініціатор. Однак найбільша робота має відбуватись саме з ініціатором, оскільки він своєю авторитетною позицією змінить у подальшому і поведінку його послідовників.

2. Роз'яснювальна робота з дитиною. Кожен п'ятий з тих, хто здійснює системне насилля в класі, не усвідомлює, що своєю поведінкою він наносить шкоду своїм однокласникам. Роз'яснювальна робота не має містити прямі звинувачення у насиллі. У дитини може включитись захисний механізм і вона не сприйматиме пряму критику своїх дій. Під час «прямого нападу», для захисту вона формуватиме обґрунтування своїх дій і тим самим створюватиме виправдання власного насилля.

Звичайно, застосування лише каральних заходів, може призвести до того, що дитина може розізлигтись та затаїти образу на «жертву» з наступним перетворенням цієї образу у жорстокіші заходи. Крім того, в разі каральних засобів, існує вірогідність переростання вираження зневаги в інші – непрямі форми (ігнорування, чутки, опосередковане насилля). Тому слід продумано підходити до застосування покарань, поєднувати їх з роз'яснювальною роботою.

Індивідуальні заходи щодо спостерігачів

Робота зі спостерігачами, на думку більшості дослідників, у тому числі й міжнародних організацій, таких як ВООЗ та ЮНІСЕФ, є однією з ключових для подолання насилля серед дітей. Робота з такими дітьми має включати наступні пункти:

1. Контроль за самооцінкою дітей. Зниження самооцінки може сприяти прийняттю тих норм, які нав'язуються переслідувачем. У тому числі й прийняття насильницької моделі вирішення проблем в цілому та побудови ієрархії в класі чи групі зокрема.

2. Донесення думки, що від позиції кожного (індивідуальної позиції) залежить загальна ситуація в класі. Дитина має усвідомлювати, що вона не мусить приєднуватись до процесу знущань у колективі. Зупинити сам процес можна через демонстрацію негативного ставлення до цькувань (як активне – публічне висловлення своєї незгоди, так і пасивне – відсутність вербальної реакції підтримки булера (сміх, приєднання до знущань) під час його дій.

3. Формування культури втручання в процес насилля. Дитина має реально оцінювати небезпеки, які їй загрожують, тому і втручання може бути різним: від прямого – розборонити під час фізичного насилля, до опосередкованого – закріплення дієвості інституту скаргу у школі. Як показує досвід, саме спостерігачі виступають основним джерелом інформації для дорослих про випадки насилля у колективі.

Щодо протидії булінгу серед школярів Національною поліцією України, то на прикладі курсантів Національної академії внутрішніх справ можна прослідкувати їх активне залучення до відвідувань шкіл з тренінгами для дітей. Учасники юридичної клініки «Захист» ННІ №1

НАВС протягом чотирьох місяців щотижня проводили профілактичні заняття в різних навчальних закладах міста Києва та області. Учні були ознайомлені з поняттям «булінг», його ознаками, видами, суб'єктивним складом та юридичною відповідальністю за вчинення насильницьких дій. Їм було наведено життєві приклади даного явища, показано презентаційний матеріал на дану тему та відео-ролики щодо протидії на запобігання вчинення булінгу в суспільстві (Додаток 1). Серед учнів 7-8 класів Київського спортивного ліцею-інтернату (м. Київ, вул. Вацвела Гавела, 46) було проведено опитування за методикою Є. П. Ільїна, П. А. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність», яка призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності та агресивності як особистісних характеристик. Результати анкетування показали, що до запальності схильні 65% опитаних учнів; настирливості - 74%; образливості - 59%; не поступливості - 76%; безкомпромісності - 53%; до мстивості 70% опитаних; нетерпимості до думки інших - 39%; підозрливості - 64% (Додаток 1).

За результатами опитування, визначимо деякі ознаки, щоб завчасно виявити, що ваша дитина стала жертвою булінгу:

- діти, які страждають від булінгу, можуть не хотіти йти до школи або ж можуть плакати чи почуватися хворими;
- вони можуть не проявляти бажання брати участь у спільній діяльності чи соціальних заходах з іншими учнями;
- вони можуть поводитися інакше, не так, як звичайно;
- вони можуть раптом почати губити гроші чи особисті речі, або ж приходити додому у порваному одязі чи з поламаними речами і при цьому давати неймовірні пояснення.
- підлітки, які є жертвами булінгу і/або приставань, можуть також почати говорити про те, щоб кинути школу, і починають пропускати заходи, в яких беруть участь інші учні.

Індивідуальний рівень – стосується окремої жертви. Індивідуальне запобігання булінгу дозволяє вирішити проблему шкільного насилля для однієї особи. А також цей шлях передбачає окрему роботу з жертвою, переслідувачем та свідком. Головною умовою даного рівня є завчасне виявлення можливих та реальних

жертв, робота з ними з питання подолання комплексу жертви - це підняття її самооцінки.

Відродно зазначимо, що запобігання булінгу має здійснюватися на певних принципах:

1. Конфіденційності інформації про постраждалих осіб та осіб, які повідомили про вчинення булінгу.

2. Етапності, що включає: вивчення ситуації, підготовка спільноти, згода учасників, вироблення програми допомоги, її реалізація та оцінка.

3. Гарантування постраждалим особам безпеки та захисту їх основоположних прав і свобод.

4. Визнання суспільної небезпеки булінга та забезпечення нетерпимого ставлення до всіх його проявів.

5. Поваги та неупередженого ставлення до постраждалих осіб, забезпечення пріоритетності їх прав і законних інтересів та безпеки під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії булінгу.

6. Ефективної взаємодії суб'єктів між собою, з громадськими об'єднаннями, міжнародними організаціями, засобами масової інформації та всіма заінтересованими особами.

7. Комплексності, який передбачає облік усіх фактів булінгу та застосування різного роду заходів (соціальних, виховних, каральних тощо).

8. Міждисциплінарний підхід. Дослідження проблеми має проводитися з точки зору усіх компетентних наук: соціології, психології, кримінології, педагогіки, правових наук із залученням до запобігання булінгу широкого кола суб'єктів, представників різних професій (психологів, правників, педагогів, медиків тощо).

9. Індивідуальний підхід в кожному випадку булінгу під час здійснення заходів у сфері його запобігання та протидії.

10. Зміщення акценту для кривдників з покарання на їх реабілітацію (за винятком небезпеки для інших і порушень закону).

11. Недопущення дискримінації за будь-якою ознакою (статі, раси, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, належності до

національної меншини, майнового стану, громадянства, віку, стану здоров'я, інвалідності, сімейного стану, статусу біженця, внутрішньо переміщеної особи чи іншої визначеної законодавством категорії мігрантів тощо) під час роботи з постраждалими особами.

3.4. Міжнародний досвід протидії булінгу

Позитивним кроком запобігання булінгу, є вивчення та імплементація вже існуючого міжнародного досвіду в даному напрямку.

Як приклад, слід виокремити декілька міжнародних ініціатив щодо запобігання насильства, які спрямовані на запобігання і булінгу, серед яких такі країни, як Австралія, Канада, Ірландія.

Австралія: Департамент з питань спорту та відпочинку штату Новий Південний Уельс (НПЕ) розробив Модельну політику та керівні принципи щодо захисту дітей для державних спортивних організацій (1999 р.), Керівні принципи для спортивних та відпочинкових організацій (щодо захисту дітей) та пілотну програму «Злість у спорті». Пілотна програма з подолання злості у спорті проводилася у Блектауні протягом зимового сезону 2004 р. Під час цієї програми батьків, тренерів, арбітрів та адміністраторів закликали долучитися до «зобов'язання проти злості», яке було адаптовано до потреб кожної цільової групи та засноване на різноманітних кодексах поведінки Спортивної комісії Австралії. Батьки, тренери, арбітри та адміністратори клубів уперше досягли згоди щодо своїх прав та зобов'язань, які стосуються злості у спорті. Пізніше здійснено оцінку ефективності цієї програми: визначено, що після впровадження цієї пілотної ініціативи кількість видалень та попереджень гравців під час ігор у змаганнях серед 9, 10 та 11-річних дітей була значно меншою, ніж протягом трьох років до початку програми (2001–2003 рр.).

Канада: Ініціатива уряду Британської Колумбії «Запобігання насильству та зловживанням у спорті» передбачає розповсюдження серед спортивних організацій онлайн-матеріалів про те, як протидіяти насильству та домаганням, у тому числі як розпізнавати ситуації насильства та куди звертатися по допомогу. Вона також передбачає інформування цих цільових груп про те, як повідомляти про насильство і домагання та як належним чином проводити перевірку волонтерів для того, щоб розпізнати та не допускати до дітей тих, чия поведінка може створювати ризики для них. До цієї інформації включено корисні поради для батьків, тренерів, вчителів та волонтерів.

Канада після визнання проблеми булінгу одразу ж почала підготовку відповідного законодавства, що передбачала розробку Міністерством освіти політики та вказівок відносно профілактики булінгу, застосування дисциплінарних заходів за неадекватну поведінку, включаючи більш серйозне покарання за повторне цькування. Наразі в Канаді можуть накладатися штрафи навіть на свідків булінгу, які не розповіли про це відповідальним особам або тим, хто може втрутитися у ситуацію. Також, відповідно до федерального закону «Про учбові заклади» (2011 р.), в кожній школі повинні проводитись щорічні тижні обізнаності про булінг («Bullying awareness week») та організовуватись навчання протидії цьому явищу.

У 2015 р. було оновлено Канадський федеральний кримінальний кодекс і до правопорушень включили кібербулінг. Важливо, що в Канаді широко застосовуються методи ранньої психодіагностики дитячої агресивності, що дозволяють передбачити та частково коригувати майбутню поведінку потенційно проблемної дитини¹.

Ірландія: Код поведінки Баскетбольної асоціації Ірландії для дитячого спорту (2002 р.) включає в себе політику, принципи та цінності для молодих гравців, батьків та тренерів: містить правила щодо залучення волонтерів, поїздок з дітьми, проведення спортивних заходів за участі дітей, використання фото- та відеообладнання; керівні принципи щодо розкриття інформації і повідомлення про підозри і порядок такого повідомлення, інші принципи щодо реагування на підозри, конфіденційні чи анонімні скарги та чутки.

Отже, зазначену програму, на нашу думку, доцільно взяти до уваги не тільки для учнів у школі, а й для молоді, яка навчається у вищих навчальних закладах (ВНЗ), і де також серед студентів існує таке явище, як булінг. У кожному ВНЗ є такий навчальний предмет, як «фізична культура», в програму якого можна додати вищезазначені пункти запобіганню насильства серед молоді в цілому.

---

¹ Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки Україна та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.

Вважаємо за необхідне використати досвід Канади. Зокрема, у країні на законодавчому рівні визначено поняття «булінгу». Так згідно із Законом про освіту провінції Квебек (частина 13, пункт 1.1), «булінг» (третирування) – це пряма або непряма поведінка, коментар, дія чи знак, у тому числі, здійснені за допомогою соціальних мереж, з метою завдати особі фізичної або психологічної шкоди, її приниження, залякування, соціального виключення. Канадські школи надають важливого значення роботі зі свідками булінгу: працюють над підвищенням їхньої обізнаності про це явище та його наслідки, навчають свідків булінгу правильно реагувати на випадки булінгу, розвивають у них упевненість у необхідності захистити жертву¹. Іншою проблемою є те, що вчителі або персонал школи часто відсутні, коли відбувається інцидент булінгу, а також не завжди втручаються, щоб його зупинити².

Тому, по-перше, канадські освітяни визнають за доцільне організовувати на перервах працівниками школи або старшокласниками моніторинг тих місць, де найчастіше трапляються випадки булінгу. Ефективним також є проведення спланованого та керованого дозвілля учнів у цей час³.

По-друге, актуальним є підвищення компетенції вчителів та шкільного персоналу у реагуванні на інциденти булінгу в школі. З цією метою проводяться конференції, дні підвищення кваліфікації, майстер-класи. Окрім свідків-однолітків та шкільного персоналу, вагому роль у вирішенні проблеми булінгу покладено на батьків.

Дослідження канадських науковців (А. Чарач, Д. Пеплер, С. Зайглер) встановило, що більшість учнів розповідали про випадок

---

¹ Pepler, D., Wendy, M., Craig W., O'Connell, P., Atlas, R., Charach, A. Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada. *Bullying in schools: how successful interventions can be?* Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. 127 p.

² Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. *Bullying at school: A Canadian perspective.* Education Canada. Spring 2005. 14 p.

³ Public Safety Canada. *Bullying prevention in schools. School factors.* URL: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/bllng-prvntn-schls/index-eng.aspx>

булінгу батькам, а не вчителям¹. Відповідно, пріоритетним завданням у антибулінговій роботі Канади є налагодження спілкування та співпраці школи з батьками для допомоги учням-переслідувачам та учням-жертвам².

Для батьків у канадських школах проводяться інформаційні вечори, на яких вони ознайомлюються із проблемою булінгу; вчать, як розпізнати, що їх дитина стала жертвою булінгу; отримують поради, як підтримати дитину, а також як діяти, якщо їхня дитина вчинила булінг.

Крім того, представники батьківської громадськості утворюють Консультативну раду батьків, яка бере участь у розробці загальношкільного антибулінгового плану³.

Варто зауважити, що канадські школи відходять від принципу нульової толерантності у подоланні проблеми булінгу (поширений у 1990-х роках) до більш конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу. Підхід нульової толерантності полягав у жорстких санкціях проти учнів, які ініціювали булінг (відсторонення від навчання або виключення зі школи). Всупереч, превентивний підхід демонструє значно більшу ефективність. Він полягає у створенні загальношкільної культури поваги та розуміння; інтеграції антибулінгового компонента до навчально-виховного процесу та позакласної й позашкільної діяльності; врахуванні серйозності булінгової поведінки, факторів, які її спричиняють, для того, щоб здійснити адекватне втручання; проведенні постійного моніторингу та фіксації випадків булінгу; використанні відновної справедливості для відновлення стосунків між кривдником та жертвою, усуненні шкоди,

---

¹ Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. Bullying at school: A Canadian perspective. Education Canada. Spring 2005. 15 p.

² Pepler, D., Wendy, M., Craig W., O'Connell, P., Atlas, R., Charach, A. Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada. Bullying in schools: how successful interventions can be? Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. 127 p.

³ British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education, 1998. 21 p.

заподіяної в результаті булінгу¹.

Необхідною умовою профілактики та протидії булінгу в канадських школах є створення позитивної шкільної культури, яка ґрунтується на повазі та толерантності, а також чітко визначає очікування від учнів та персоналу школи стосовно правил поведінки. З цією метою в канадських провінціях діє політика безпечних та турботливих шкіл. Антибулінговим законодавством визначено процедуру покарань учнів, які ініціюють булінг (покаранню підлягають не лише переслідувачі, а й свідки булінгу, які не доповіли про випадок), передбачено щорічне проведення Тижня для підвищення обізнаності про булінг та його попередження, створення кодексів поведінки учнів та розробка антибулінгового й антинасильницького плану в школах.

Для створення, реалізації та моніторингу шкільного антибулінгового плану формується робоча група у складі вчителів, шкільних адміністраторів, інших працівників школи, батьків, учнів, шкільних медсестер, поліцейських та зацікавлених членів громади.

Також створюється детальний план процедур стосовно реагування на випадок булінгу в школі, підтримки жертви, роботи зі свідками та агресором, моніторингу та оцінки ефективності заходів, проведених згідно плану. Антибулінговий план підлягає постійному перегляду, оновленню та 26-разовому вдосконаленню з боку школи. З метою попередження та профілактики булінгу використовується потенціал навчальних предметів, які вивчаються в середній школі.

Зазначимо, що назви цих предметів відрізняються в канадських провінціях та територіях. Це предмети, які присвячені:

- 1) здоров'ю, здоровому способу життя та фізичній культурі;
- 2) особистісному розвитку та плануванню кар'єри;
- 3) дослідженню сім'ї. Учителі часто використовують метод кейс-стаді з метою антибулінгової роботи. Наприклад, учитель пропонує учням кейси з випадками булінгу від вчителя або учні

---

¹ Roberge, G. D. From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy. Fall 2012. 1 p.

приносять на розгляд інциденти булінгу з особистого життя (що має бути конфіденційним) або зі ЗМІ. Завдання полягає в тому, щоб школярі в групах написали кращу кінцівку наданих сценаріїв. Виконана робота оцінюється вчителем та однокласниками за такими критеріями: вираження емпатії до жертви булінгу в сценарії; запропоновані стратегії для реагування на інцидент; визначені ресурси для допомоги та підтримки особи; надання реалістичних стратегій для допомоги створити школу, яка приймає та поважає відмінності¹.

Ми також підтримуємо думку вітчизняних дослідників, які рекомендують спробувати потоваришувати з ініціатором булінгу. Складно говорити про можливість досягнення цього за короткий термін. Але, ми вважаємо, що у будь-якому випадку, дитина має знайти собі друга, який би зміг на горизонтальному рівні підтримати її у складних ситуаціях. Крім того, окремі дослідники радять і псевдоагресивні ігри (пейтбол, лазерні бої), які дозволяли б дитині виплескувати той негатив, який накопичився під час знущань.

Складним питанням навчання майбутніх громадян виступає і непрактичність освіти.

У цьому напрямку варто звернути увагу на два шляхи:

- збільшення кількості предметів, які б давали уявлення про реальне життя, цінності та стосунки, які властиві «дорослому світові». У тому числі й навички ненасильницького подолання конфлікту. Важливо також, щоб проблеми протистояння насиллю вивчались не лише коли виникає проблема з цькуванням у класі чи одноразово (проведення класної години). Вони повинні ставати складовою різних уроків (літератури, правознавства, історії тощо), зокрема, впровадження через різні предмети цінностей мирного врегулювання питань, емпатії, справедливості, безпечного використання Інтернет. Профілактика булінгу в колективі не має відбуватись одноразово, а системно проходити через весь період навчання дитини;

- зміщення пріоритетів із надання знань у систему формування

---

¹ Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. Ministry of Education, Province of British Columbia, 2005. 90 p.

навичок використовувати ці знання. В контексті протистояння насильницькій поведінці йдеться насамперед про збільшення кількості годин на виховну роботу (у тому числі й позакласну активність групи), посилення дискусійної складової в гуманітарних предметах, моделювання конфліктів та їх вирішення;

- запровадження предметів, які б відповідали викликам сучасності. Наприклад, основи конфліктології, безпека поведіння у віртуальному просторі. Йдеться не просто про факультативні чи варіативні частини, але й – про обов'язкові уроки. Зокрема, в Ізраїлі передбачено навчальну програму, яка привчає дітей протистояти кібербулінгу.

Разом з цим, у розвинутих країнах дослідження боулінгу розпочались ще у 80-ті з подальшим закріпленням проблематики «school violence» у законодавстві. Сьогодні, найсуровіше «дитяче» законодавство мають такі країни як Індія, Ірландія та Сінгапур – тюремне покарання в них стає можливим вже з 7-ми років, в тому числі і за вчинення булінгу. У Великобританії, Швейцарії, США та Австралії до в'язниці саджають з 10 років (наприклад, у штаті Пенсильванія суд встановив довічне ув'язнення 11-річному засудженому, який застрелив вагітну жінку).

У Великобританії до боротьби з булінгом у кіберпросторі долучилось представництво Facebook, організувавши роботу «відповідальних за інтернет» при кожній середній школі, а в 2014 р. у співпраці з Йельським університетом Facebook запустив спеціальний онлайн-проект «Центр із запобігання булінгу». В свою чергу, Фонд принца Вільяма оголосив про старт проекту, який навчає дітей 11-16 років протидії онлайн-цькуванню.

У Сполучених Штатах Америки жоден федеральний закон безпосередньо не торкається булінгу, проте частково дана проблема відображається в основних положеннях «дискримінаційних» законів, що забороняють цькування з приводу раси, національного походження, кольору, статі, віку, інвалідності або релігії. Власні антибулінгові закони діють у всіх штатах, кожен з яких проводить місцеву політику щодо вирішення даної проблеми. Відповідні закони

та правові акти, що регулюють різноманітні аспекти проблеми, фокусуються як на індивідуальній, так і на шкільній відповідальності за безпеку, надаючи належне питанню анонімності та конфіденційності¹.

---

¹ Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки Україна та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.

ВИСНОВКИ

1. Блінг – це один із видів насильства, який має умисний характер, проявляється у тривалій агресії, пов'язаній із повторюваними діями фізичного, психічного, економічного, сексуального характеру з боку особи або групи осіб, які мають певні переваги (фізичні, психологічні тощо), з можливим використанням технічних засобів, вчинюваних з певною метою (залякування особистості, покарання за вчинення якогось діяння, моральне приниження, примушування зізнатися у чомусь тощо), що спричиняє різного роду (соціальні, матеріальні, моральні, фізіологічні, психологічні, тощо) негативні наслідки та є небезпечним для життя та здоров'я особи.

2. Статистика доводить, що в Україні відбувається істотне «омолодження» складу правопорушників, зростає кількість групових правопорушень, в окремих місцях створюються постійні групи молоді асоціального напрямку, а також відзначається зростання агресивності поведінки дітей, а також вчинення ними суспільно небезпечних діянь проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності, статевої недоторканості особи. Минулого року в українських школах зафіксували близько 109 тис. звернень до психологів через цькування. Безперечно, до фахівців зверталися як самі учні, так і батьки з вчителями. 39% з усіх звернень надходили від дітей, 29% - від вчителів, ще 5% - від сторонніх людей, а решта – від батьків. За інформацією ЮНІСЕФ, із булінгом у тій чи іншій формі стикалися 67% дітей в Україні.

3. Серед учнівської молоді булінг може проявлятися у таких формах: фізичній, психологічній, економічній та сексуальній.

Саме у середній школі відбувається збільшення кількості випадків виникнення та прояву булінгу, а кількість жертв стає більшою.

Булінг – фактично зменшена копія терористичного акту. З одного боку, переслідувач гнобить жертву, з іншого боку, він дає сигнал усім свідкам, усьому класові про те, що він тут головний". За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, серед європейських країн Україна посідає четверте місце за рівнем прояву агресії підлітків

після Росії, Албанії та Білорусі. Дослідники наголошують, що в такі атмосфері виростають злочинці. "Дитячий булінг, далі – радикалізація, далі – насильницький екстремізм... І найбільш гостра форма – тероризм".

5. Жертвою в ситуації булінгу може стати учень, який відрізняється від інших за будь-яким критерієм на думку членів колективу.

6. Проявляється булінг, як правило, в позаурочний час та в неконтрольованих дорослими місцях. Булінг у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у груповій ієрархії, задоволення своїх соціальних потреб та як інструмент маніпулювання та контролю учнем свого мікросоціуму.

7. Виділяють такі провідні чинники, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей: характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і рівень домагань), індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків) та соціально-психологічні (статус у колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання).

8. З огляду на спільну небезпечність ознак булінгу та особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі дії осіб, що містять ознаки булінгу можуть кваліфікуватись як злочин.

9. Так, основна кількість дітей, які вчиняють протиправні дії, що прирівнюються до озака булінгу над іншими людьми (здебільшого своїми однолітками), роблять це у віці 11 – 16 років. Тому вважаємо необхідним знизити вік кримінальної відповідальності суб'єкта, що вчиняє булінг - 14 років (якщо вони спричинили тяжкі наслідки). Що ж стосується дітей, які з 11 років і до досягнення 14 років вчиняють суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки булінгу, то до

них відповідно до ст. 97 КК України суд застосовує примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України.

10. Учні, які є жертвами булінгу, часто страждають від соціального неспокою, самотності, відчуження, фізичних хвороб і низької самооцінки. У них також можуть розвинутися фобії, агресивна поведінка або депресія. Деякі учні пропускають школу, через що їх успішність знижується, або навіть зовсім залишають школу через булінг. Діти і підлітки, які навчилися використовувати силу й агресію, щоб завдавати страждань іншим, можуть взагалі перестати бачити різницю між добром і злом. З часом вони можуть стати жорстокими дорослими. Саме тому важливо якомога раніше допомогти їм перестати знущатися над іншими.

11. Діти, які стають переслідувачами, більше, ніж їхні однолітки схильні до участі в бійках, до крадіжок, уживання алкоголю й куріння, у них низький рівень навчальних досягнень зі шкільних предметів, вони також можуть носити зброю.

12. Діти-спостерігачі відіграють важливу роль у більшості видів насилля в дитячому колективі: і як засіб розбудови ієрархії (усвідомлення своєї другорядної соціальної ролі спостерігачами), і як засіб нарцисизму – демонстрація своєї зверхності спостерігачам з боку переслідувачів. Спостерігачі відіграють важливу роль і в кібербулінгу - на жертву завжди тиснутиме їх масовість, лайкання чи перепост ними інформаційного контенту з жертвою.

Діти, які лише спостерігають знущання, також, як і самі жертви, можуть почуватися в небезпеці. У них може спостерігатися страх, нездатність діяти, почуття провини за бездіяння, а також може виникати бажання приєднатися до процесу, особливо якщо в них немає стійкого ставлення до ситуації.

13. Зниження рівня насилля серед дітей передбачає вплив на різні категорії, які умовно можна поділити на чотири групи: - діти; - батьки; - учителі; - структури, що відповідають за масове формування суспільних цінностей – йдеться як про державні інститути, так і про засоби масової комунікації.

14. У процесі подолання шкільного насилля важливим є й

урахування вікових особливостей під час подолання булінгу. Так, якщо для дітей молодшого шкільного віку головну роль відіграють батьки, то відповідно – і основне завдання – це робота з батьками та батьків з дітьми. Для дітей старшого шкільного віку – значну роль відіграють власні колективи, в яких вони беруть участь. Тому для них впливовішими будуть групові заняття та пошук вирішень проблеми через запропоновані власні (зрозуміло контрольовані дорослими) алгоритми.

15. Залежно від спрямованості та суб'єктів здійснення заходів можна виокремити три важливих і одночасних рівні запобігання, які мають одне спільне завдання – подолання булінгу серед дітей: індивідуальний, спеціально-кримінологічний та загальносоціальний.

16. У зв'язку із невеликою кількістю науково-теоретичних розробок проблем, означених у науковій роботі, вважаємо за необхідне звернутися до зарубіжного досвіду. Переонані, що варто запозичити зарубіжні (зокрема канадські) практики для створення ефективного механізму протидії та запобігання булінгу, а отже, й окремим проявам насильницької злочинності дітей.

Школам рекомендовано регулярно проводити моніторинг ситуацій спілкування учнів щодо виявлення булінгу. Це допоможе визначити ефективні заходи, спрямовані на викорінення такої поведінки.

Цілі впровадження антибулінгових шкільних заходів наступні:

- попередити або зупинити шкідливу поведінку, яка спрямована на заподіяння шкоди іншому;
- реагувати на випадки булінгу розумно, адекватно (педагогам і психологам потрібно застосовувати професійні знання і уважне ставлення до кожної дитини);
- захищати учнів, які стають жертвами булінгу, допомагати їм у подоланні негативних наслідків булінгу;
- застосовувати дисциплінарні покарання до учнів, які ініціюють булінг і допомагати їм зробити правильні висновки щодо неприпустимості подібної поведінки і власної відповідальності за свої дії.

Велика увага повинна приділятися превентивним заходам, а саме:

- ефективному управлінню школою, коли чітко робиться акцент на неприпустимості буллінгу;

- використанню навчальних можливостей з метою попередження буллінгу (необхідно включати питання, пов'язані з буллінгом у навчальні програми з таких предметів, як, наприклад, “Personal, Social and Health Education”, який присвячений основам психології, соціального життя і здоровому способу життя, Citizenship classes – права і обов'язки громадянина);

- організації соціальних заходів, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з буллінгом і попередження його випадків (наприклад, антибуллінговий Тиждень – Anti-bullying Week, конференції, присвячені зазначеній проблематиці).

17. Ефективна протидія буллінгу як суспільно-небезпечному, протиправному діянню, можлива за умови утвердження її у державній освітній політиці, розробка та впровадження трьохрівневої системи заходів його запобігання та кримінальної відповідальності. Прийняттям Закону України «Про запобігання та протидію буллінгу в Україні» та Комплексної загальносоціальної програми запобігання буллінгу в Україні до 2025 року.

Важливою умовою запобігання буллінгу є підготовка педагогів до роботи з буллінгом у середній загальноосвітній школі з обов'язковим залученням психологічних служб, органів управління освітою, членів громади, церкви, правоохоронних служб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булінг - ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2013. 12 с.
2. Булінг: зовнішність, поведінка, успіхи та статки родини – можуть стати причинами цькування дитини. *Вінниця Ок. Всі новини Вінниці* : [сайт]. URL: <http://vinnitsaok.com.ua/archives/911830>
3. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
4. Голіна В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 182–190.
5. Гольцберг К. О., Тілікіна Н. В. Учасники булінгу (цькування). Лекція 4. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники*. 2019. С. 11–13. URL: <https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-82.pdf>
6. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46–50. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VchdpuPH_2013_114_12.pdf
7. Гумін О. М., Зубач І. М. Жертва кримінальної насильницької поведінки: віктимологічна характеристика особи. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 825. С.315–322. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4921/gyminzybach.pdf>
8. Деревянко В. В., Погонцева О. В., Захарчук І. Р. Спорт проти булінгу : навч. програма факультативу, курсу за вибором для вчителів загальноосвітніх навч. закл. : метод. вид. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 28 с.
9. Докунина Т. В. Буллинг – травля в школі. *Беларуская організація*

врачей : [сайт]. URL: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bulling-v-shkolah/index.htm.

10. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85817655>

11. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81420676>

12. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85818548>

13. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82689542>

14. Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. 2016. 34 с. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D0%96%D0%B5%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>

15. Із агресивних дітей виростають майбутні злочинці, а жертви – потенційні самогубці. *ТСН* : [сайт]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sumna-pershyst-ukrayina-opinilysya-sered-yevropeyskih-lideriv-u-pidlitkovomu-nasilli-1050240.html>

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 01.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. додаток до №51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

17. Коновалов А. Подходы к работе с травлей в школе и школьные службы примирения. Теории буллинга и «школьная восстановительная конференция». *Школьные службы примирения*. Антон Коновалов : [сайт] : URL: <http://www.8-926-145-87-01.ru>.

18. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.

19. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.

20. Кухта К., Махов В. Становление института потерпевшего в уголовном процессе США. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 94–96.

21. Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : метод. рек. / Нац. Акад. пед. наук України ; Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Міленіум, 2010. 68 с.

22. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). *ZipSites.ru* : бесплат. електрон. інтернет-б-ка. URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414>

23. Мельниченко А. А., Тілікіна Н. В. Передумови та причини виникнення цькування. Лекція 3. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники*. 2019. С. 8–11. URL:

https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/МОДУЛЬ-1_Булінг-як-явище_конспект.pdf

24. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки Україна та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>

25. Мороз О. А., Булда Д. А., Бородаєва М. В., Казакова А. Н. Особенности буллинга и моббинга в России. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262–263.

26. Національна поліція : [сайт]. URL: <https://www.npu.gov.ua/>

27. Нік Вуйчич допоможе МОН у роботі над матеріалами для протидії цькування в школах. *Міністерство освіти і науки України* : [сайт]. URL: <http://mon.gov.ua/ua/news/nik-vujchich-dopomozhe-mon-u-roboti-nad-materialami-dlya-protidiyi-ckuvannyu-u-shkolah>.

28. Падучак О. Булінг – стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*. 2020. № 1 (707). 21 січня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

29. Пазічук А. Пів року боротьби з цькуванням у школах – підсумки експерта. *Громадський простір* : [сайт]. URL: <https://www.prostir.ua/?news=piv-roku-borotby-z-tskuvannyam-u-shkolah-pidsumky-eksperta>

30. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2011. № 6. С. 151–154.

31. Пів року боротьби з цькуванням у школах – підсумки експерта. 2019. *Zmina* : [сайт]. URL: https://zmina.info/archicles/pivroku_borotbi_z_bullibgom_u_shkolah_padsu_mki_jeksperta/

32. Плашовецький О. А. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 389–392.

33. Пономарёв В. И. Исследования акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3. С. 126–130.

34. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : метод. рек. / О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В. Сухенко ; за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОІППО, 2011. 80 с.

35. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01 черв. 2010 р. ; ред. станом на 08 черв. 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

36. Про затвердження Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : указ Президента України від 22 жовт. 2012 р. № 609/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 81. Ст. 3255.

37. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. СПб. : Питер, 2002. 304 с.

38. Сабиров Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Свердловск, 1981. 197 с.

39. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / [Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін.] ; ред. : К. Левченко, І. Трубавіна ; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді ; Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». Київ : Держсоцслужба, 2005. 395 с.

40. Спираль буллинга. *Психологія* : [сайт]. URL: <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html>

41. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-bulding/pdf>.

42. Суд обрав запобіжний захід підліткам, які жорстоко катували та принижували 10-річного хлопчика на Київщині. *TCH* : [сайт]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sud-obrav-zapobizhnyi-zahid-pidlitkam-yakizhorstoko-katuvali-y-prinizhuvali-10-richnogo-hlopchika-na-kiyivschini914335.html>

43. Судова влада України : [сайт]. URL: <https://court.gov.ua/>
44. Тілікіна Н. В. Булінг (цькування) в закладі освіти як явище. Лекція 1. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники.* 2019. С. 2–4. URL: https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block.82.pdf
45. Тілікіна Н. В. Форми та види булінгу (цькування). Лекція 2. *Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А МОДУЛЬ 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники.* 2019. С. 5–7. URL: https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/assetv1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/МОДУЛЬ-1_Булінг-як-явище_конспект.pdf
46. Франкл В. Человек в поисках смысла / [пер. с англ. и нем.] ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
47. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід впровадження / А. Грова, А. Нікітчук, О. Микитюк, Р. Коваль. Київ : Український Центр Порозуміння, 2007. 46 с. URL: <http://ipc.org.ua/upload/school-crc.pdf>
48. Юрисконсульт : народний правовий портал : [сайт]. URL: <https://legalexpert.in.ua/>
49. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie/G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. München, 2007. 74 p.
50. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education. 1998. 15 p.
51. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education. 1998. 21 p.
52. Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. Bullying at school: A Canadian perspective. Education Canada. Spring 2005. 14 p.
53. Charach, A., Pepler, D., and Ziegler, S. Bullying at school: A Canadian perspective. Education Canada. Spring 2005. 15 p.
54. Espelage D L. M. Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention. L D. Espelage, S. M. Swearer. London.: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah. 2004. 385 p.

55. Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2007. Vol. 15. № 4. P. 197–208.

56. Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. Ministry of Education, Province of British Columbia. 2005. 136 p.

57. Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. Ministry of Education, Province of British Columbia. 2005. 90 p.

58. Main definition of bully in English. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>

59. Meaning of «bully» in the English Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=bullying#translations>

60. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do. 1993. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.

61. Pepler D., Wendy M., Craig W., O'Connell P., Atlas R., Charach A. Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada. *Bullying in schools: how successful interventions can be?* Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. 127 p.

62. Public Safety Canada. Bullying prevention in schools. School factors. URL: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/blng-prvntn-schls/index-eng.aspx>

63. Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>

64. Roberge G. D. From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy. Fall 2012. 1 p.

65. Sampson Rana. *Bullying in schools. Problem-oriented guides for police, problem-oriented guide series, guide 12.* – U.S. Department of Justice. Office of Community Oriented Policing Services, 2008. P. 49.

66. Seeley K. *Peer Victimization in Schools: A Set of Quantitative and Qualitative Studies of the Connections Among Peer Victimization, School Engagement, Truancy, School Achievement, and Other Outcomes*. K. Seeley, M. L. Tombari, J. Bennett, B. Jason. Denver.: National Center for School Engagement, 2009. 291 p.

67. Tansing E. The Types of Bullying in Turkish Primary Schools. *Georgian Electronic Scientific journal Education science and Psychology*. 2007. № 1 (10). P. 12–18.

68. The Stages of Bullying. 2019. URL: <https://learn.truesport.org/stages-of-bullying>

Додаток 1

Дослідження

Серед учнів 7-8 класів київського спортивного ліцею-інтернату (м. Київ, вул. Вацвела гавела, 46) було проведено опитування за методикою Є. П. Ільїна, П. А. Ковальова «особистісна агресивність і конфліктність», яка призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності та агресивності як особистісних характеристик. Результати анкетування показали, що до запальності схильні 65% опитаних учнів; настирливості - 74%; образливості - 59%; непоступливості - 76%; безкомпромісності - 53%; до мстивості 70% опитаних; нетерпимості до думки інших - 39%; підозрливості - 64%.

Методика

«Особистісна агресивність і конфліктність»

Методика Є. П. Ільїна, П. А. Ковальова призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності та агресивності як особистісних характеристик.

Інструкція

Вам пропонується ряд тверджень. При згоді з твердженням в карті опитування у відповідному квадратіку поставте знак «+» («так»), при незгоді - знак «-» («ні»).

Текст опитувальника (російською мовою)

1. Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь.
2. В спорах я всегда стараюсь захватить инициативу.
3. Мне чаще всего не воздают должное за мои дела.
4. Если меня не попросят по-хорошему, я не уступаю.
5. Я стараюсь делать все, чтобы избежать напряженности в отношениях.
6. Если по отношению ко мне поступают несправедливо, то я про себя накликаю обидчику всякие несчастья.
7. Я часто злюсь, когда мне возражают.
8. Я думаю, что за моей спиной обо мне говорят плохо.
9. Я гораздо более раздражителен, чем кажется.
10. Мнение, что нападение - лучшая защита, правильное.

11. Обстоятельства почти всегда благоприятнее складываются для других, чем для меня.

12. Если мне не нравится установленное правило, я стараюсь его не выполнять.

13. Я стараюсь найти такое решение спорного вопроса, которое удовлетворило бы всех.

14. Я считаю, что добро эффективнее мести.

15. Каждый человек имеет право на свое мнение.

16. Я верю в честность намерений большинства людей.

17. Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются.

18. В споре я часто перебиваю собеседника, навязывая ему мою точку зрения.

19. Я часто обижаюсь на замечания других, даже если и понимаю, что они справедливы.

20. Если кто-то корчит из себя важную персону, я всегда поступаю ему наперекор.

21. Я предлагаю, как правило, среднюю позицию.

22. Я считаю, что лозунг из мультфильма «зуб за зуб, хвост за хвост» справедлив.

23. Если я все обдумал, то я не нуждаюсь в советах других.

24. С людьми, которые со мной любезнее, чем я мог ожидать, я держусь настороженно.

25. Если кто-то выводит меня из себя, я не обращаю на это внимания.

26. Я считаю бестактным не давать высказаться в споре другой стороне.

27. Меня обижает отсутствие внимания со стороны окружающих.

28. Я не люблю поддаваться в игре даже с детьми.

29. В споре я стараюсь найти то, что устроит обе стороны.

30. Я уважаю людей, которые не помнят зла.

31. Утверждение: «ум - хорошо, а два - лучше» - справедливо.

32. Утверждение: «не обманешь - не проживешь» тоже справедливо.

33. У меня никогда не бывает вспышек гнева.
34. Я могу внимательно и до конца выслушать аргументы спорящего со мной.
35. Я всегда обижаюсь, если среди награжденных за дело, в котором я участвовал, нет меня.
36. Если в очереди кто-то пытается доказать, что он стоит впереди меня, я ему не уступаю.
37. Я стараюсь избегать обострения отношений.
38. Часто я воображаю те наказания, которые могли бы обрушиться на моих обидчиков.
39. Я не считаю, что я глупее других, поэтому их мнение мне не указ.
40. Я осуждаю недоверчивых людей.
41. Я всегда спокойно реагирую на критику, даже если она кажется мне несправедливой.
42. Я всегда убежденно отстаиваю свою правоту.
43. Я не обижаюсь на шутки друзей, даже если они злые.
44. Иногда я предоставляю возможность другим взять на себя ответственность за решение важного для всех вопроса.
45. Я стараюсь убедить другого прийти к компромиссу.
46. Я верю, что за зло можно отплатить добром, и действую в соответствии с этим.
47. Я часто обращаюсь к коллегам, чтобы узнать их мнение.
48. Если меня хвалят, значит, этим людям от меня что-то нужно.
49. В конфликтной ситуации я хорошо владею собой.
50. Мои близкие часто обижаются на меня за то, что в разговоре с ними я им рта не даю раскрыть.
51. Меня не трогает, если при похвале за общую работу не упоминается мое имя.
52. Ведя переговоры со старшим по должности, я стараюсь ему не возражать.
53. В решении любой проблемы я предпочитаю золотую середину.
54. У меня отрицательное отношение к мстительным людям.
55. Я не думаю, что руководитель должен считаться с мнением

подчиненных, ведь отвечать за все ему.

56. Я часто боюсь подвохов со стороны других людей.

57. Меня не возмущает, когда люди толкают меня на улице или в транспорте.

58. Когда я разговариваю с кем-то, меня так и подмывает скорее изложить свое мнение.

59. Иногда я чувствую, что жизнь поступает со мной несправедливо.

60. Я всегда стараюсь выйти из вагона раньше других.

61. Вряд ли можно найти такое решение, которое бы всех удовлетворило.

62. Ни одно оскорбление не должно оставаться безнаказанным.

63. Я не люблю, когда другие лезут ко мне с советами.

64. Я подозреваю, что многие поддерживают со мной знакомство из корысти.

65. Я не умею сдерживаться, когда меня незаслуженно упрекают.

66. При игре в шахматы или настольный теннис я больше люблю атаковать, чем защищаться.

67. У меня вызывают сожаление чрезмерно обидчивые люди.

68. Для меня не имеет большого значения, чья точка зрения в споре окажется правильной - моя или чужая.

69. Компромисс не всегда является лучшим разрешением спора.

70. Я не успокаиваюсь до тех пор, пока не отомщу обидчику.

71. Я считаю, что лучше посоветоваться с другими, чем принимать решение одному.

72. Я сомневаюсь в искренности слов большинства людей.

73. Обычно меня трудно вывести из себя.

74. Если я вижу недостатки у других, я не стесняюсь их критиковать.

75. Я не вижу ничего обидного в том, что мне говорят о моих недостатках.

76. Будь я на базаре продавцом, я не стал бы уступать в цене за свой товар.

77. Пойти на компромисс - значит показать свою слабость.

78. Справедливо ли мнение, что если тебя ударили по одной щеке, то надо подставить и другую?

79. Я не чувствую себя ущемленным, если мнение другого оказывается более правильным.

80. Я никогда не подозреваю людей в нечестности.

Обробка результатів

1. Запальність - «так»: 65%; «ні»: 35%.

2. Настирливість - «так»: 74%; «ні»: 26%.

3. Образливість - «так»: 59%; «ні»: 41%.

4. Непоступливість - «так»: 76%; «ні»: 24%.

5. Безкомпромісність - «так»: 53%; «ні»: 47%.

6. Мстивість - «так»: 70%; «ні»: 30%.

7. Нетерпимість до думки інших - «так»: 39%; «ні»: 61%.

8. Підозрілість - «так»: 64%; «ні»: 36%.

За кожну відповідь «так» чи «ні» відповідно до ключа до кожної шкали нараховується 1 бал. За кожною шкалою випробовувані можуть набрати від 0 до 10 балів.

Інтерпретація результатів

Сума балів за шкалами «настирливість» і «непоступливість» дає сумарний показник позитивної агресивності суб'єкта.

Сума балів, набрана за шкалами «нетерпимість до думки інших» і «мстивість», дає показник негативної агресивності суб'єкта.

Сума балів за шкалами «безкомпромісність», «запальність», «образливість», «підозрілість» дає узагальнений показник конфліктності.

Додаток 2

фото

Додаток 3

Анкета

опитування працівників правоохоронних органів з проблем запобігання булінгу, проведеного в рамках дослідження на тему «Запобігання булінгу в Україні»

№ з/п	Запитання	Відповідь
1.	<i>Ваш досвід роботи в правоохоронних органах:</i>	
	а) менше року	
	б) від 1 до 3 років	
	в) від 3 до 5 років	
	г) від 5 до 10 років	
	г) понад 10 років	
2.	<i>Чи доводилося Вам брати участь у виявленні, попередженні або розкритті правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП?</i>	
	а) так	
	б) ні	
	в) інше	

№ з/п	Запитання	Відповідь
1.	<i>На Вашу думку, останнім часом кількість правопорушень, пов'язаних із булінгом:</i>	
	а) різко збільшується	
	б) збільшується поступово	
	в) зменшується	
	г) різко зменшується	
	г) залишається незмінною	
	д) інший варіант відповіді	
2.	<i>На Вашу думку, діти якої статі найбільше стають жертвами булінгу:</i>	
	а) більше чоловічої	
	б) більше жіночої	
в) однаково стають жертвами як жіночої, так і чоловічої статі		
3.	<i>На Вашу думку, в якому віці діти найчастіше стають жертвами булінгу:</i>	
	а) від 6 до 10 років	
б) від 10 до 14 років		

	б) від 14 до 16 років	
	г) від 16 до 18 років	
4.	<i>Який характер займає у жертв булінгу:</i>	
	а) дитина навчалася в загальноосвітній школі	
	б) дитина навчалася в ПТУ	
	в) дитина навчалася в технікумі, інституті	
	г) дитина працювала	
	г) дитина не навчалася і не працювала	
5.	<i>Який родинний стан жертви булінгу:</i>	
	а) дитина проживала з обома батьками	
	б) дитина проживала з батьком чи матір'ю	
	в) дитина була сиротою	
6.	<i>На Ваш погляд, вчинення правопорушень, пов'язаних із булінгом, зумовлено:</i>	
	а) загальним зростанням злочинності в Україні та світі	
	б) економічним станом у країні	
	в) зростанням безробіття та важким матеріальним становищем у родині	

	г) відсутністю належного законодавчого забезпечення протидії правопорушенню, передбаченим ст. 173-4 КУпАП	
	г) відсутність контролю зі сторони батьків та закладів освіти за поведінкою дітей	
	д) низьким рівнем правової культури та падінням моральності в суспільстві	
7.	<i>Н На Вашу думку, діти якої статі найбільше стають булерами:</i>	
	а) більше чоловічої	
	б) більше жіночої	
	в) однаково стають булерами як жіночої, так і чоловічої статі	
8.	<i>На Вашу думку, в якому віці діти найчастіше стають булерами:</i>	
	а) від 6 до 10 років	
	б) від 10 до 14 років	
	в) від 14 до 16 років	
	г) від 16 до 18 років	
9.	<i>Який характер занять у булера:</i>	
	а) дитина навчалася в загальноосвітній школі	
	б) дитина навчалася в ПТУ	

	в) дитина навчалася в технікумі, інституті	
	г) дитина працювала	
	г) дитина не навчалася і не працювала	
10.	<i>Яка поведінка дітей, на Вашу думку, зумовлює вчинення щодо них булінгу?</i>	
	а) пасивна (нейтральна)	
	б) агресивна	
	в) провокуюча	
	г) протиправна	
	г) інший варіант відповіді	
11.	<i>Які риси характеру, на Вашу думку, притаманні дітям, що стали жертвами булінгу:</i>	
	а) довірливість	
	б) провокативність	
	в) нейтральність	
	г) агресивність	
	г) інший варіант відповіді	

з/п	Запитання	Відповідь
1.	<i>Які мотиви, на Вашу думку, переважають при вчиненні правопорушень, що пов'язані з булінгом:</i>	
	а) корисливі мотиви	
	б) психологічне задоволення	
	в) інший варіант відповіді	
2.	<i>Що, на Вашу думку, є основними причинами булінгу?</i>	
	а) низький рівень сформованості моральних уявлень	
	б) неадекватні самооцінка і рівень домагань	
	в) емоційна нестабільність	
	г) економічна нестабільність у країні	
	г) падіння моралі в суспільстві	
	д) недосконалість чинного законодавства	
	е) відсутність кримінальних санкцій за даний вид правопорушення	
	є) корисливий мотив	
	ж) високий рівень особистісної тривожності	
з) низький рівень розвитку інтелекту		

	и) скрутне матеріальне становище українських родин	
	і) неналежне виховання дітей	
	ї) неефективна робота поліції по запобіганню даному виду правопорушення	
	й) байдужість суспільства до даної проблеми	
3.	<i>На Вашу думку, особи якої статі найбільше вчиняють булінг?</i>	
	а) чоловічої	
	б) жіночої	
	в) однаково як жіночої, так і чоловічої статі	
4.	г) інший варіант	
	<i>На Вашу думку, у якому віці найчастіше вчиняють булінг (мобінг):</i>	
	а) від 14 до 18 років	
	б) від 18 до 35 років	
	в) від 35 років до 50 років	
г) від 50 років і старші		
5.	г) інший варіант відповіді	
	<i>Який, на Вашу думку, характер злочинної діяльності, пов'язаної із булінгом?</i>	
	а) одноосібний	

	б) груповий	
6.	<i>Які заходи загальнодержавного характеру, на Вашу думку, можуть сприяти зменшенню кількості правопорушень, пов'язаних із булінгом?</i>	
	а) внесення змін до законодавства в частині посилення покарання за правопорушення, пов'язані із булінгом	
	б) заборона пропаганди насильства та жорстокості в засобах масової інформації	
	в) проведення роз'яснювально-профілактичної роботи із дітьми загальноосвітніми закладами	
	г) здійснення координації діяльності спеціалізованих органів по протидії правопорушенням проти життя, свободи, честі та гідності людини	
	г) здійснення проведення конференцій та семінарів для органів законодавчої та судової влади, правоохоронних органів та розроблення відповідних методичних рекомендацій	
	д) підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів у частині протидії правопорушенням, пов'язаним із булінгом	
	е) співробітництво у підготовці профілактичних матеріалів для ЗМІ з метою підвищення рівня культури неповнолітніх	
	є) проведення тренінгів для батьків та дітей щодо запобігання боулінгу (як не стати жертвою)	
	ж) кваліфікована підготовка педагогів та психологів в закладах освіти щодо роботи з	

дітьми (жертвами та булерами)	
-------------------------------	--

№ з/п	Запитання	Відповідь
1.	<i>Які заходи профілактичного характеру, на Вашу думку, мають вживатися поліцією для зменшення кількості правопорушень, пов'язаних із булінгом?</i>	
	а) роз'яснювально-профілактична робота серед дітей	
	б) введення кримінальної відповідальності за вчинення булінгу	
2.	<i>Якщо в анкеті не було розглянуто деякі аспекти даної проблеми, просимо Вас вказати їх і Вашу точку зору на ці проблеми в цілому:</i>	

Додаток 4

*Зведені дані результатів соціологічного опитування працівників правоохоронних органів з проблем запобігання булінгу, проведеного в рамках монографічного дослідження на тему «Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання»
(опитано 240 осіб)*

№ з/п	Запитання	Кількість опитаних осіб	Частка у %
1.	<i>Ваш досвід роботи в правоохоронних органах:</i>		
	а) менше року	8	6,7
	б) від 1 до 3 років	36	30
	в) від 3 до 5 років	16	13,3
	г) від 5 до 10 років	20	16,7
	г) понад 10 років	40	33,3
2.	<i>Чи доводилося Вам брати участь у виявленні, попередженні або розкритті правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП?</i>		
	а) так	84	70
	б) ні	32	26,7
	в) інше	4	3,3

/п	Запитання	Кількість опитаних осіб	Частка у %
3.	<i>На Вашу думку, останнім часом кількість правопорушень, пов'язаних із булінгом:</i>		
	а) різко збільшується	20	16,7
	б) збільшується поступово	52	43,3
	в) зменшується	8	6,7
	г) різко зменшується	0	0
	г) залишається незмінною	40	33,3
	д) інший варіант відповіді	0	0
4.	<i>На Вашу думку, діти якої статі найбільше стають жертвами булінгу:</i>		
	а) більше чоловічої	12	10
	б) більше жіночої	20	16,7
	в) однаково стають жертвами як жіночої, так і чоловічої статі	88	73,3
5.	<i>На Вашу думку, в якому віці діти найчастіше стають жертвами булінгу:</i>		

	а) від 6 до 10 років	8	6,7
	б) від 10 до 14 років	60	50
	б) від 14 до 16 років	52	43,3
	г) від 16 до 18 років	0	0
6.	<i>Який характерзанять у жертв булінгу:</i>		
	а) дитина навчалася в загальноосвітній школі	96	80
	б) дитина навчалася в ПТУ	16	13,3
	в) дитина навчалася в технікумі, інституті	8	6,7
	г) дитина працювала	0	0
	г) дитина не навчалася і не працювала	0	0
7.	<i>Який родинний стан жертви булінгу:</i>		
	а) дитина проживала з обома батьками	57	47,5
	б) дитина проживала з батьком чи матір'ю	57	47,5
	в) дитина була сиротою	6	5
8.	<i>На Ваш погляд, вчинення правопорушень, пов'язаних із булінгом, зумовлено:</i>		

	а) загальним зростанням злочинності в Україні та світі	0	0
	б) економічним станом у країні	4	3,3
	в) зростанням безробіття та важким матеріальним становищем у родині	7	5,8
	г) відсутністю належного законодавчого забезпечення протидії правопорушенню, передбаченим ст. 173-4 КУпАП	7	5,8
	г) відсутність контролю зі сторони батьків та закладів освіти за поведінкою дітей	66	55
	д) низьким рівнем правової культури та падінням моральності в суспільстві	36	30
9.	<i>На Вашу думку, діти якої статі найбільше стають булерами:</i>		
	а) більше чоловічої	24	20
	б) більше жіночої	8	6,7
	в) однаково стають булерами як жіночої, так і чоловічої статі	88	73,3

10.	<i>На Вашу думку, в якому віці діти найчастіше стають булерами:</i>		
	а) від 6 до 10 років	14	11,7
	б) від 10 до 14 років	62	51,7
	в) від 14 до 16 років	40	33,3
	г) від 16 до 18 років	4	3,3
11.	<i>Який характер займає у булера:</i>		
	а) дитина навчалася в загальноосвітній школі	104	86,7
	б) дитина навчалася в ПТУ	8	6,7
	в) дитина навчалася в технікумі, інституті	4	3,3
	г) дитина працювала	0	0
	г) дитина не навчалася і не працювала	4	3,3
12.	<i>Яка поведінка дітей, на Вашу думку, зумовлює вчинення щодо них булінгу?</i>		
	а) пасивна (нейтральна)	72	60
	б) агресивна	4	3,3
	в) провокуюча	32	26,7
	г) протиправна	8	6,7

	г) інший варіант відповіді	4	3,3
13.	<i>Які риси характеру, на Вашу думку, притаманні дітям, що стали жертвами булінгу:</i>		
	а) довірливість	53	44,1
	б) провокативність	13	10,8
	в) нейтральність	41	34,1
	г) агресивність	12	10
	г) інший варіант відповіді	1	0,8

№ з/п	Запитання	Кількість опитаних осіб	Частка у %
1.	<i>Які мотиви, на Вашу думку, переважають при вчиненні правопорушень, що пов'язані з булінгом:</i>		
	а) корисливі мотиви	4	3,3
	б) психологічне задоволення	108	90
	в) інший варіант відповіді	8	6,7
2.	<i>Що, на Вашу думку, є основними причинами булінгу?</i>		
	а) низький рівень сформованості моральних уявлень	68	17,8
	б) неадекватні самооцінка і рівень домагань	36	9,4
	в) емоційна нестабільність	28	7,3
	г) економічна нестабільність у країні	8	2,1
	г) падіння моралі в суспільстві	52	13,6
	д) недосконалість чинного законодавства	8	2,1
	е) відсутність кримінальних санкцій за	4	1

	даний вид правопорушення		
	є) корисливий мотив	12	3,1
	ж) високий рівень особистісної тривожності	4	1
	з) низький рівень розвитку інтелекту	40	10,5
	и) скрутне матеріальне становище українських родин	24	6,3
	і) неналежне виховання дітей	76	20
	ї) неефективна робота поліції щодо запобіганню даному виду правопорушення	0	0
	й) байдужість суспільства до даної проблеми	20	5,2
3.	<i>На Вашу думку, особи якої статі найбільше вчиняють булінг?</i>		
	а) чоловічої	26	21,7
	б) жіночої	10	8,3
	в) однаково як жіночої, так і чоловічої статі	84	70
	г) інший варіант	0	0
4.	<i>На Вашу думку, у якому віці найчастіше вчиняють булінг (мобінг):</i>		

	а) від 14 до 18 років	64	53,3
	б) від 18 до 35 років	36	30
	в) від 35 років до 50 років	4	3,3
	г) від 50 років і старші	4	3,3
	г) інший варіант відповіді	12	10
5.	<i>Який, на Вашу думку, характер злочинної діяльності, пов'язаної із булінгом?</i>		
	а) одноосібний	32	26,7
	б) груповий	88	73,3
6.	<i>Які заходи загальнодержавного характеру, на Вашу думку, можуть сприяти зменшенню кількості правопорушень, пов'язаних із булінгом?</i>		
	а) внесення змін до законодавства в частині посилення покарання за правопорушення, пов'язані із булінгом	32	8,2
	б) заборона пропаганди насильствата жорстокості в засобах масової інформації	71	18,3

	в) проведення роз'яснювально-профілактичної роботи із дітьми загальноосвітніми закладами	71	18,3
	г) здійснення координації діяльності спеціалізованих органів щодо протидії правопорушенням проти життя, свободи, честі та гідності людини	8	2
	г) здійснення проведення конференцій тасемінарів для органів законодавчої та судової влади, правоохоронних органів та розроблення відповідних методичних рекомендацій	20	5,1
	д) підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів у частині протидії правопорушенням, пов'язаних із булінгом	4	1
	е) співробітництво з підготовки профілактичних матеріалів для ЗМІ з метою підвищення рівня культури неповнолітніх	44	11,2
	є) проведення тренінгів для батьків та дітей щодо запобігання булінгу (як не стати жертвою)	68	17,4

	<p>ж) кваліфікована підготовка педагогів та психологів в закладах освіти щодо роботи з дітьми (жертвами та булерами)</p>	<p>72</p>	<p>18,5</p>
--	--	-----------	-------------

/п	Запитання	Кількість опитаних осіб	Частка у %
•	<p><i>Які заходи профілактичного характеру, на Вашу думку, мають вживатися поліцією для зменшення кількості правопорушень, пов'язаних із булінгом?</i></p>		
	<p><i>а) роз'яснювально-профілактична робота серед дітей</i></p>	74	61,7
	<p><i>б) введення кримінальної відповідальності за вчинення булінгу</i></p>	38	31,7
•	<p><i>Якщо в анкеті не було розглянуто деякі аспекти даної проблеми, просимо Вас вказати їх і Вашу точку зору на ці проблеми в цілому:</i></p>	8	6,7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ 1. ПОНЯТТЯ БУЛІНГУ ЯК ФОРМИ НАСИЛЬСТВА	
1.1. Поняття булінгу, його соціальна та правова природа	13
1.2. Детермінанти булінгу	28
1.3. Юридична відповідальність за вчинення булінгу	41
Розділ 2 УЧАСНИКИ БУЛІНГУ ТА ЇХ КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
2.1. Жертва булінгу: кримінологічна характеристика	51
2.2. Булер (булі): кримінологічна характеристика	59
2.3. Спостерігачі: кримінологічна характеристика	66
Розділ 3 ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ	
3.1. Загальносоціальні заходи запобігання булінгу в Україні	70
3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання булінгу в Україні	77
3.3. Індивідуальні заходи запобігання булінгу в Україні	80
3.4. Міжнародний досвід протидії булінгу	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	102
Додаток 1	
Дослідження	108
Додаток 2	
Фото.....	113
Додаток 3	
Анкета опитування працівників правоохоронних органів з проблем запобігання булінгу, проведеного в рамках дослідження на тему «Запобігання булінгу в Україні».....	114
Додаток 4	
Зведені дані результатів соціологічного опитування працівників правоохоронних органів з проблем запобігання булінгу, проведеного в рамках монографічного дослідження на тему «Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання».....	123

_Тос46129295

Наукове видання

БУЛІНГ В УКРАЇНІ – КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ

Монографія

Відповідальний упорядник: Корольчук В. В.

Підписано до друку 23.04.2020. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Обл.-вид. арк. 26,0. Ум. друк. арк. 28,32.

Тираж 50 прим.
